МУЗЕЙ «БУДИНОК АННИ ФРАНК»
УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

ANNE FRANK HOUSE
UKRAINIAN CENTER FOR HOLOCAUST STUDIES

Серія «Українська бібліотека Голокосту»

Проект «Толерантність та вивчення історії Голокосту в Україні»

Анатолій Подольський

УРОКИ МИНУЛОГО

Історія Голокосту в Україні

Навчальний посібник
для учнів 10–11 класів
середніх загальноосвітніх закладів України

ВИДАВНИЦ
Сфера
КИЇВ 2

УДК 94(477)(=411.16)
ББК 63.3(4УКР=ЄВР)
П44

А в т о р - у п о р я д н и к : *А. Подольський,* кандидат історичних наук

Р е ц е н з е н т и: *М. Гон,* доктор політичних наук
М. Тяглий, редактор наукового часопису «Голокост і сучасність»

З а в д а н н я д л я р о б о т и з д о к у м е н т а м и : *О. Войтенко,* голова Всеукраїнської Асоціації викладачів суспільних дисциплін «Нова Доба»

This textbook was published by «Sphera» publishing house in the frames of the educational project «Tolerance and Holocaust Education in Ukraine» funded by the Ministry of Health, Welfare and Sports of the Netherlands (ministerie van VWS).
This project is implemented on the territory of Ukraine in 2002–2009 by the Anne Frank House (Amsterdam, the Netherlands) in co-operation with Ukrainian civic research and educational organizations.

Цей навчальний посібник публікується видавництвом «Сфера» в рамках педагогічного проекту «Толерантність та вивчення історії Голокосту в Україні», що фінансово підтриманий Міністерством здоров'я, добробуту та спорту Королівства Нідерланди.
Проект реалізується на теренах України в 2002–2009 роках Музеєм «Будинок Анни Франк» (Королівство Нідерланди) спільно з українськими громадськими науково-освітянськими організаціями.

ISBN 966-8782-41-0

ЗМІСТ

ВСТУП

Шановний друже!

Перед тобою не зовсім звичайний навчальний посібник з історії. Ця книга розповідає про одну з важливих, на жаль дуже трагічних, сторінок світової історії минулого століття та історії України зокрема. Якщо тобі цікаві й важливі події та проблеми всесвітньої і української історії 20-го століття, якщо тобі не байдужі непрості долі попередніх поколінь, яким судилося жити в екстремальних ситуаціях — під владою тоталітарних безжалісних режимів, в умовах світових війн, окупації та щоденного вибору між життям і смертю, якщо тобі важливо дізнатися про це і відчути ту складну і неоднозначну епоху, в такому разі почитай цей посібник, подумай над прочитаним, спробуй відповісти на питання і проблеми, які ти знайдеш, читаючи його, відповісти передовсім для себе на ці питання, трохи зупинитися і подумати... За ці відповіді ти навряд чи отримаєш оцінки чи якійсь бали, хоча водночас тема цього посібника може тобі стати у пригоді при вивченні світової історії та історії України 20-го століття, особливо коли ти розпочнеш вивчати Другу світову війну.

Нарешті, що це за тема. Це історія трагічної загибелі та героїчного опору єврейського народу в роки панування в Європі нацистської Німеччини, в добу Другої світової війни. Євреї, як і інші народи, що вже тривалий час живуть на теренах України: українці, поляки, росіяни, угорці, роми, білоруси, румуни тощо, жахливо постраждали від нацистської окупації, що тривала на наших землях з 1941 по 1944 р. Для більшості людей сучасності є зрозумілим і прийнятним той факт, що сьогодні у світі немає держави, де б жили представники тільки одного народу, так само й в Україні живуть багато етносів і народів, отже, історія і культура України — це історія і культура всіх народів, які її населяють, отож трагічна загибель українських євреїв у роки

нацистської окупації нашої землі – це не лише сторінка історії єврейського народу, а й частина історії України 20-го століття.

До сьогодні людству важко усвідомити, як сталося так, що в середині «освіченого» 20-го століття, на одному з найрозвиненіших континентів світу, в Європі, люди вбивали людей тільки за їхню національну приналежність, більше ні за що, тільки тому, що в тебе були батьки євреї, чи дідусь, чи бабуся, чи взагалі хтось, колись із твоєї родини належав до цього давнього народу?! Нонсенс! Але ж цей нонсенс відбувся в європейській історії... Убивство єврейського населення різних країн Європи, яке здійснювала нацистська, гітлерівська Німеччина з допомогою представників інших окупованих країн у роки Другої світової війни, отримало назву **Голокост.** За добу влади нацизму і в період війни у 27 країнах європейського континенту було немилосердно замордовано в різні жорстокі нелюдські способи шість мільйонів європейських євреїв, серед них майже півтора мільйона євреїв України. Ці люди трагічно передчасно пішли з життя неприродним шляхом тільки за те, що вони були євреями, більше ні за що...

Отже, ця книга про історію Голокосту на теренах України, про долю українських євреїв у часи екстреми. Ця книга називається навчальним посібником, я гадаю, що це правильно, тому що головна ідея її полягає в тому, щоб спробувати саме навчитися **співчувати**, у даному разі співчувати трагедії, але не тільки, ще є можливість відчути іншу культуру, зрозуміти, що у нас немає іншого виходу, як навчитися розуміти і **толерантно** ставитися до **іншого**, до іншої культури...

Посібник побудований дуже просто, в кожному розділі, крім основного тексту, вміщено уривки з документів і спогадів тих, хто пережив трагедію Голокосту, а також фото і мапи; пояснення значення слів, що виділені в основному тексті, Ви знайдете в кінці посібника у *Глосарії*, крім того, у навчальному посібнику є список літератури і хронологічна таблиця.

Спробуйте його почитати і головне замислитись над проблемами, які піднімає цей навчальний посібник. Ми відповідальні за пам'ять про власну історію, ми відповідальні за пам'ять про Голокост, як про частину нашої історії...

Анатолій Подольський

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

«Разом і нарізно» напередодні екстреми

Життя євреїв України між двома світовими війнами (1918—1939)

1.1. Українські євреї на початку 20-го століття

На теренах України, яка в цей період не була незалежною державою (Західна Україна належала до Австро-Угорської імперії, Східна Україна — до Російської імперії), на початку 20-го століття мешкало близько трьох мільйонів євреїв, що становило 30 відсотків світового еврейства на той час. Українські землі були на той період одним із головних ареалів Європи, де проживали єврейські громади. Таку кількість єврейського населення в Європі можна порівняти з єврейською присутністю тільки на теренах Польщі. Це були євреї та єврейські громади, що дотримувалися переважно традиційного, релігійного способу життя, зберігаючи головні звичаї свого народу, розмовляли переважно єврейською мовою ідиш, жили більшою мірою відокремлено від неєврейської християнської більшості в маленьких містечках, які часто-густо були частиною українського села, — вони мали назву «штетл».

Про хасидизм

Поширеним напрямом *юдаїзму* на землях України був хасидизм, який зародився в українському регіоні під назвою Поділля у другій половині 18-го століття та на початку 20-го століття був пануючою релігією серед українських євреїв. Його характерними рисами були відверта радісна віра в Бога, не дуже суворий підхід до навчання, обов'язкова допомога євреїв іншим євреям, цінності єврейського шлю-

Дов Цугман (перший праворуч) грається на вулиці разом з польськими та українськими друзями

бу, єврейської родини, віддана любов до дітей, невимогливість до соціальних аспектів життя, певний аскетизм. Культурне і соціальне життя хасидів дуже проникливо зображено у творах єврейських письменників другої половини 19-го — початку 20-го століття Іцхаком Перецом і Менделе Мойхер-Сфоримом. Центрами хасидизму на українських землях були міста Західної України: Чернівці, Львів, Броди, Меджибіж та ін.

Єврейське просвітництво — Гаскала. Міжнаціональні взаємини

Проте поряд із традиційним життям серед українських євреїв розвивалися ідеї єврейського просвітництва — Гаскали (Haskala) та асиміляції. Ці процеси не відбувалися так швидко, як на теренах Західної Європи, але вже в середині 19-го століття в Австрійській Україні, передовсім у Львові, євреї досягли певних успіхів у соціально-політичному та культурному житті. Значно зріс відсоток євреїв серед інтелігенції Галичини — Західної України, насамперед у таких професіях, як лікарі, адвокати, вчителі, викладачі університетів тощо. У Східній Україні, у Києві, Одесі такі процеси відбувалися пізніше — наприкінці 19-го — напочатку 20-го століття. Також у цей період в

обох частинах України активізувалося єврейське політичне життя, з'явилися різні єврейські політичні партії, значного розвитку набув сіоністський рух, особливо в Одесі та Львові. У період Першої світової війни (1914–1918) українське єврейство, особливо в Західній Україні, жорстоко постраждало від антиєврейських погромів, які чинила російська армія. Крім того, українські євреї були вояками в арміях обох імперій: західноукраїнські євреї воювали у складі австрійської армії, східноукраїнські — в російській армії, отже, вони воювали один проти одного. В армію Австро-Угорської імперії євреї часто-густо просилися воювати добровільно, таких прикладів було набагато менше в Російській імперії. Причина такої поведінки в тому, що ставлення до єврейських громад і до єврейського культурного, соціального та політичного життя було в Австрії набагато толерантнішим, ніж у Росії.

1.2. Життя євреїв Західної України

Після Першої світової війни чисельність єврейського населення на українських теренах скоротилася внаслідок погромів, загибелі на фронті та єврейської еміграції з обох імперій.

Після війни Україна не зуміла вибороти державну незалежність і, як наслідок, була поділена між різними країнами: західноукраїнські землі опинилися у складі трьох країн: Румунії, Чехословаччини та Польщі, це були відповідно такі території, як Буковина, Закарпаття та Галичина і Волинь. На цих землях були великі єврейські

Група «Гехалуц». Єврейська молодіжна організація

громади, разом приблизно вони становили дещо менше одного мільйона людей. Скажімо, в Галичині, у таких містах, як Львів, Станіслав, Дрогобич, Тернопіль, Коломия, Золочів та інших, євреї складали більше населення, ніж українці, та поступалися тільки полякам. Польща міжвоєнна загалом вітала *антисемітизм* як на державному, так і на суспільному рівні.

➔ ***Зверніть увагу:***
У Галичині у другій половині 1930-х років польська влада сприяла поширенню антиєврейських настроїв серед молоді, зокрема в університетах. У львівських університетах поляки виступили з ініціативою запровадження так званого ***лавкового гетто*** *(тобто примусового навчання євреїв осторонь від інших, найчастіше — у кінці аудиторії). Першим із університетів Львова, де було запроваджено «лавкове гетто», стала в 1935 році Львівська політехніка. Проте українське студентство не завжди погоджувалося із вказівками влади.*

За свідченням історика:

«Після стрімкого поширення «лавкового гетто» в усій Польщі Львівський університет залишився чи не єдиним вищим навчальним закладом у країні, де ця практика ще не була запроваджена. Проте наукову атмосферу в ньому давно сплюжив дух антисемітизму. Один з студентів-євреїв Львівського університету згодом писав: «Перед війною... не раз не впущені до аудиторії слухали лекції стоячи, за дверима». Щодня, стверджував він, поява в університеті загрожувала побиттям і каліцтвом... Ознаки перенесення кампанії за запровадження «лавкового гетто» в стіни Львівського університету визначилися в 1937 році. 5 листопада його ректор, піддавшись тиску польської націоналістичної молоді, видав розпорядження, яким передбачалося розмежувати студентів, що сповідували так звану вшехпольську ідеологію та євреїв. Усі інші мали висловити свої побажання щодо місця навчання в аудиторіях шляхом подачі заяв у деканати факультетів. Відтак розпорядження ректора перетворювалося в своєрідний плебісцит щодо ставлення студентів, отже — й українців до євреїв... 8 листопада 1937 року 450 студентів-українців ухвалили утриматися від участі в ініційованому ректором голосуванні. Водночас учасники зборів висловилися за бойкот студентів-українців, які в майбутньому порушили б цю ухвалу, та закликали тих членів української студентської громади, які вже внесли заяви до деканатів, відкликати їх...»

Максим Гон. Із кривдою на самоті.
Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях
у складі Польщі (1935—1939). — Рівне. — 2005.

➢ Завдання для роботи з текстом

Проаналізуйте в парах та обговоріть.

1. *Яким було ставлення до запровадження «лавкового гетто» з боку українського та польського студентства? Чим можна пояснити ці відмінності?*
2. *Зробіть припущення стосовно позиції ректора Львівського університету щодо запровадження «лавкового гетто» у стінах навчального закладу.*
3. *Про що свідчить факт подання частиною українського студентства заяв щодо роздільного навчання?*

У 1920–1930-х роках єврейські громади на західноукраїнських землях розвивалися загалом добре, розвивалися освіта, говорили в основному рідною мовою — мовою їдиш, також польською, менше угорською, румунською, чеською; посилювався сіоністський рух, євреї брали активну участь у політичному житті цих країн, традиційне релігійне життя також мало своє місце. Синагоги, єврейські молитовні дома були скрізь і у великій кількості. Відомими єврейськими політичними діячами того часу були Натан Бірнбаум, Ру-

Під час уроку в єврейській школі

дольф Штейгер, Леон Райх та ін. Центрами єврейського життя на цих землях передусім були Львів (на 1939 рік єврейська громада цього міста налічувала близько 150 тисяч осіб), а також Чернівці, Ужгород, Луцьк, Мукачеве, Рівне, Станіслав та ін.

Львів. Східна Галичина. Західна Волинь

Особливо розвивалося єврейське національне життя саме під владою Польщі на теренах Східної Галичини. Євреї Східної Галичини, як і євреї Західної Волині, у період між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) перебували у складі Польщі. Цей факт сприяв тому, що соціально-культурний розвиток єврейства цього регіону істотно відрізнявся від стану євреїв, які мешкали на українських теренах у складі СРСР. Незважаючи на політику державного антисемітизму, яку відкрито проводив польський уряд у 20–30-і роки на теренах всієї Польщі, у тому числі й Східної Галичини, національне буття євреїв не було припинено чи взагалі заборонено, а навпаки досить бурхливо розвивалося в релігійно-національному, антиасиміляційному напрямі. Це був своєрідний виклик чи опір польського, галицького єврейства державному антисемітизмові.

➔ ***Зверніть увагу:***

У другій половині 1930-х років у Галичині та на Волині україномовна періодична преса поширювала інформацію про антиєврейську нацистську політику в Німеччині.

З газетних повідомлень:

«В Берліні нема жидівських вулиць. Берлінська міська влада веліла змінити назви тих вулиць, які називались іменами й прізвищами жидів. За один день 18 вулиць дістали назви славних людей замість назв: вулиця Васермана, Гейне, Айнштайна та інших жидів...»

«Українські вісти». — Львів. — 1938 рік. — 10 жовтня.

➢ **Завдання**

Окрім інформаційної функції, періодична преса часто виконує ідеологічні функції чи то висвітлює позицію окремих політичних чи соціальних груп.

1. *Чи є в наведеному тексті оціночні судження? Процитуйте та поясніть.*
2. *Якої реакції від читачів очікує автор повідомлення?*

У міжвоєнний період у всіх містечках Галичини були справжні єврейські громади, які керували життям євреїв того чи іншого населеного пункту. При цих громадах існували всі необхідні інституції: правління, школа, лікарня, будинок для сиріт, ритуальні заклади тощо. Так, тільки у Львові у цей час діяло 16 синагог і 12 різних організацій, які входили до складу релігійної єврейської громади м. Львова. Крім релігійних єврейських організацій, у цей період у краї були численні єврейські освітянські організації: школи для хлопчиків, для дівчат; Єврейський народний університет; Єврейський Академічний будинок; культурно-просвітницьке товариство «Тарбут» тощо. Єврейський громадський рух був репрезентований у Галичині сіоністським, соціалістично-сіоністським, бундівським і соціалістичним напрямами.

Єврейські періодичні видання виходили у Галичині (більша частина у Львові – А.П.) на івриті, їдиш та польською мовою. Єврейська польськомовна преса була дуже широко представлена: «Хвиля», «Фронт», «Оберона», «Плятформа», «Трибуна жидівська» тощо. На єврейських мовах виходило також багато періодики: «Морген» («Ранок» – їдиш), «Явне» (іврит), «Мізраха» («До Сходу» – іврит), «Ангойб» («Початок» – їдиш), «Нова Моріах» (іврит), «Дос Ворт» («Слово» – їдиш), «Дер Камф» («Боротьба» – їдиш), «Ді Цайт» («Час» – їдиш), «Дос Лебн» («Життя» – їдиш) та ін. У всіх цих виданнях висвітювались різноманітні проблеми єврейського життя Східної Галичини 30-х років: питання єврейської освіти, літератури, мистецтва, науки; аналізувались проблеми сіоністського, студентського рухів, релігійного та економічного життя єврейської громади тощо.

➔ ***Зверніть увагу:***

На Волині маємо приклади антинімецької, антигітлерівської поведінки напередодні війни, навіть у школах:

« ***20 квітня 1939 року,*** у початковій школі в Костополі учень 4 класу Фігура Станіслав, 13 років, увійшов до аудиторії, де викладав релігію євангеліст Людвіг Польцер, якому сказав: «Забирайтеся з країни, Гітлере!». Коли Польцер почав сварити його і говорити, що знаходиться в Польщі, Фігура відповів: «Незважаючи на те, що знаходитеся в Польщі, але належите до гітлерівської партії».

Максим Гон. Із кривдою на самоті.

➔ ***Подумайте:***

1. *Які настрої населення щодо політики Гітлера напередодні війни представлені учнем у його висловлюванні?*
2. *Чим можна пояснити те, що 13-річний хлопець цікавиться політикою?*

На теренах Північної Буковини, що належала Румунії, єврейські громади терпіли від постійного антисемітизму та провокацій. Рівень антиєврейських виступів і політичних антисемітських рухів був тут навіть дещо сильніший, ніж у Польщі.

З точки зору історика:

«Хоча зростання упередженості до євреїв в 1930-х роках було притаманне багатьом європейським країнам, проте особливої активності наступ супроти них набрав у Румунії. Влітку 1936 року піднесення антисемітизму тут призвело до побиття румунськими націоналістами євреїв на вулицях Бухаресту. В країні відбувалися й інші хуліганські інциденти, як, наприклад, викидання пасажирів-євреїв з вагонів поїздів...»

Максим Гон. Із кривдою на самоті.

1.3. Радянські українські євреї, їхня доля

Проте більша частина України — Східна Україна — після Першої світової війни потрапила під владу та контроль більшовицької Росії, яка згодом (з 1922 року) стала називатися Радянським Союзом чи СРСР і де встановився типовий тоталітарний комуністичний режим. У 1918–1921 роках на цих територіях відбувалася війна за владу чи громадянська війна, унаслідок якої загинуло близько 200 тисяч євреїв і постраждало ще більше. Причиною такої масової загибелі євреїв на землях Східної України були антиєврейські погроми, що їх влаштували фактично всі воюючі сторони, які користувалися давніми антисемітськими стереотипами, завжди звинувачували євреїв у співробітництві з ворогом (тобто з іншою воюючою стороною), а також прагнули збагатитися за рахунок жертв. Ці погроми влаштовували вояки російської армії, більшовики, українські сили; припинилися вони тільки в 1921 році, коли на теренах Східної України остаточно встановилася тоталітарна Радянська влада — комуністичний режим.

Єврейська родина збирає сіно з поля і завантажує у свій віз

У 1920–1930-х роках євреї на теренах Східної (Радянської) України перестали жити общинним життям, *єврейські громади* фактично припинили своє існування, тоталітарний режим зробив євреїв, як і інших, частиною так званого «радянського народу». Релігійне життя влада заборонила, поступово єврейські родини відходили від звичаїв свого народу, синагоги майже всі закривалися. Але все-таки, незважаючи на таку політику влади, єврейське населення Східної України продовжувало жити і намагалося зберігати свої національні традиції та водночас пристосовувалося до загального життя населення Радянської України. Влада дозволила здобувати освіту на мові ідиш, існувало багато єврейських шкіл, в яких навчання здійснювалося цією мовою, але під жорстким контролем влади; на жаль, у другій половині 1930-х років їх почали масово закривати. У цей період багато євреїв переселилися з маленьких містечок до великих міст і там робили свою кар'єру. У середині 1930-х років серед євреїв Східної України було багато лікарів, інженерів, учителів тощо. Головними містами, де жили євреї, були Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Харків. У Східній Україні в цей період було багато талановитих єврейських письменників, які писали мовою їдиш: Давід Бергельсон, Перец Маркіш, Давід Гофштейн та ін.

Антиєврейські виступи у Східній Європі (1918–1932 роки)

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

«Світ, що жив, кричав і дихав, уплив у безодню...»

Історія Голокосту на теренах України в роки Другої світової війни, 1939—1945 (частина 1)

2.1. Напередодні трагедії. 1939–1941роки

Мирне життя в Європі скінчилося 1 вересня 1939 року. Саме з нападу нацистської Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Англія і Франція через кілька днів оголосили Німеччині війну, проте суттєвої допомоги Польщі в той час не зуміли надати. Протягом двох-трьох тижнів гітлерівські війська окупували всю Польщу і передусім встановили там антиєврейські закони, які з приходом до влади Гітлера та його партії в Німеччині з 1933 року були поширені на німецьких землях, з 1938 року — в Австрії, а дещо пізніше — і на теренах Чехословаччини.

Нацистська Німеччина, спровокувавши світову війну, відверто почала переслідувати європейських євреїв. Світове співтовариство не звертало уваги на відкритий *антисемітизм* Гітлера.

З нацистських висловлювань:

«... Сьогодні ще раз маю заявити: якщо міжнародний єврейський капітал в Німеччині та за її межами кине народи у вир світової війни, то це вже буде не більшовизація земної кулі та значить перемога єврейства, а це буде знищення єврейської раси в Європі!»

Із промови Адольфа Гітлера в райхстазі 30 січня 1939 року.

Єврейська громада Польщі була найчисельнішою серед країн Європи: у 1939 році громадянами Польщі були майже 3 мільйони

325 тисяч євреїв, що становило 10,3 відсотка населення всієї країни. Водночас, наприклад, у Німеччині в 1933 році, до початку переслідувань євреїв нацистами, чисельність єврейської громади сягала 525 тисяч чоловік, що становило 0,8 відсотка від загального населення Німеччини. Польські євреї, незважаючи на відчутний довоєнний антисемітизм, який панував у країні *(див. Розділ перший посібника)* любили Польщу як свою батьківщину, сфера їхньої діяльності була досить широкою: польські євреї були лікарями, торговцями, вчителями, польськими письменниками, службовцями, робітниками, шевцями, журналістами тощо. Більшість з них дотримувалися єврейських релігійних традицій, розмовляли польською та *мовою їдиш.*

Одразу після нацистської окупації Польщі німецька влада почала вдаватися до відкритого переслідування, дискримінації, знущання та вбивства невинних людей, польських громадян, які були за походженням євреями. З восени 1939 року в Кракові, Варшаві, Любліні, Лодзі та в інших містах і містечках, де були великі єврейські громади, запровадили дискримінаційні антиєврейські Нюрнберзькі закони.

Уривок з документу

Нюрнберзькі закони, 15 вересня 1935 року

1. На Громадянство Німеччини можуть претендувати тільки особи, що мають арійське походження...

2. Неарійцям забороняється укладати шлюби з арійськими громадянами Німеччини.

На початку Другої світової війни (1939–1941 роки) польське єврейство зазнало всіх страхіть нацистського антисемітизму: втрата роботи, майна, помешкання, принизливе становище в суспільстві, повне відсторонення від нормального, повноцінного життя, примусове переселення в гетто, неприховані переслідування, приниження і вбивства. Антиєврейське законодавство гітлерівської Німеччини нацисти протягом 1939–1941 років поширювали в усіх європейських країнах, які вони окупували в цей період; до єврейських громад Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Польщі, що вже зазнали неймовірних утисків від влади Третього райху, долучили євреїв Франції, Данії, Бельгії, Нідерландів, країн Балканського півострова. Проте найжорстокіше поводження з єврейським народом було на теренах Східної Європи, передовсім у Польщі.

Висловлювання політичного діяча:

«У Східній та Центральній Європі знаходиться 6 000 000 євреїв... для яких тепер світ поділений на країни, де вони не можуть жити, і на країни, куди вони не можуть виїхати».

Хаїм Вейцман, президент Всесвітньої Сіоністської Організації, 1939.

Зі спогадів тих, хто пережив:

«...тисячі вчителів, лікарів та інженерів — євреїв і поляків — викинули з власних домівок разом із сім'ями та погнали... в тюрми... Цілі групи видатних людей були практично миттєво відправлені на той світ...».

«Облоги на людей не припиняються... кожного дня стає дедалі гірше... Накази змінюють один одного і життя стає все важче і важче... до мене підбіг німецький гімназист і, розмахуючи палкою, гучно кричав: «Мерщій на роботу!»... він погнав мене на площу, де вже знаходилося більше десяти євреїв, яких примусили збирати листя... Коли я побачив сповнені радістю обличчя пересічних людей, які відверто глузували з нашої біди, я зрозумів, що мене ще ніколи так не принижували».

Давид Сераковяк, колишній в'язень гетто м. Лодзь

«Символ гетто — це не міст і не колючий дріт. І навіть не брама... Символ гетто — це нічна ваза...»

Йосип Зелькович, колишній в'язень гетто м. Лодзь .

➢ Завдання для роботи з текстами

Прочитайте тексти спогадів та обговоріть.

1. *Кому належать наведені спогади?*
2. *Про який період історії в них згадується?*
3. *Що поєднує наведені тексти?*
4. *Із запропонованого переліку психологічних станів виберіть ті, які, на Вашу думку, передають настрої та відчуття євреїв — в'язнів гетто. Поясніть свої міркування, спираючись на тексти.* ВІДЧАЙ, ПРИНИЖЕННЯ, СТРАХ, ОБУРЕННЯ, ПРИГНІЧЕНІСТЬ, СМИРЕННІСТЬ

Угода (Пакт) Рібентропа–Молотова. Тимчасова відстрочка від загибелі українських євреїв

Нагадаємо, що частина західноукраїнських земель, а саме Галичина і Волинь, у міжвоєнний період перебували у складі Польщі *(див.*

Розділ перший посібника), після нападу нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року, за таємною угодою між Гітлером і Сталіним, що отримала назву *пакт Рібентропа–Молотова*,* 17 вересня 1939 року радянські війська окупували східні райони Польщі і в тому числі західноукраїнські землі, які радянський уряд включив до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Отже, у межах УРСР опинилося ще більш як *500 тисяч* євреїв. У першій половині вересня 1939 року деякі міста Галичини, передовсім їх єврейські громади, встигли перед радянським вторгненням побачити обличчя нацистської окупації...

Зі спогадів очевидця:

«...До нашого міста прийшли німці, але вони залишалися недовго, близько одного тижня. Проте за цей тиждень ми відчули гіркоту того, що було у нас ще попереду. Багатьох наших чоловіків заарештували та без харчів і води зачинили в синагозі. У сусідньому містечку синагоги також підпалили, разом з людьми, що знаходилися там...»

Ірена Горовиць, українська єврейка з Борислава.

З 1939 по 1941 рік населення Галичини та Волині — українці, євреї, поляки — було швидко перетворено сталінським режимом на радянських громадян. З одного боку, для західноукраїнських євреїв радянська окупація Галичини та Волині була певним (дворічним) відстроченням нацистських переслідувань і відкритого вбивства, *геноциду* проти євреїв, які вже відчули в цей період їхні брати на теренах Польщі. З іншого боку, радянізація Західної України несла також багато страждань мешканцям цих земель: і українцям, і євреям, і полякам... Однією з головних ознак, яка зробила близькими ці два тоталітарні режими — гітлерівський і сталінський, — була **байдужість до людської долі**...

* 23 серпня 1939 року між СРСР та Німеччиною був підписаний пакт (угода) про ненапад. Пакт отримав назву «Пакт Рібентропа–Молотова» за іменами міністрів закордонних справ обох держав, які підписали цю угоду. Проте цей Пакт мав таємний протокол, за яким сталінський СРСР не заважав гітлерівський Німеччині захопити Польщу за умови, що німці дадуть змогу без перешкод окупувати землі Західної України та Білорусі, що були східними територіями Польщі. Так і зробили, отже, фактично сталінський режим посприяв нацистам у розв'язанні Другої світової війни. Після підписання Пакту і до нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року антинімецька пропаганда в Радянському Союзі була заборонена.

Розподіл теренів Польщі між Німеччиною і СРСР, 1939 р.

Протягом цих двох років (з 1939 по 1941) *західноукраїнські землі**, в яких основним населенням були три народи: поляки, євреї, українці,

* Радянська влада після вторгнення на ці західноукраїнські землі, що в міжвоєнний період належали Польщі, у 1939 році створила тут шість областей: Львівську, Тернопільську, Станіславську, Дрогобицьку, Волинську та Рівненську, які були включені до складу УРСР.

пережили жорстокий період входження до системи «радянського соціалізму», а це означало насамперед втрату приватної власності, особистої думки, культурних та релігійних принципів і вподобань; прискорену колективізацію, індустріалізацію, політичні репресії — усе, що пережили люди у Східній Україні в 1920–1930 роках, їхніх співвітчизників на Заході примусили це пережити за два роки. Єврейська громада Галичини з 1939 по 1941 рік втратила майже все: синагоги, школи, мову, соціальне і культурне життя.

Сталінський режим намагався в Західній Україні підкорити людей власній системі, роблячи це доволі жорстоко: через звільнення з роботи, експропріацію майна, переслідування та депортацію у східні райони СРСР, передусім у Сибір. Ці заходи застосовували до всіх, кого вважали «неблагонадійним» або хто не бажав визнавати нове громадянство (радянське взамін старого польського), — однаково до поляків, українців і євреїв. У цей період усі ці жорстокі заходи проти людей на західноукраїнських землях здійснювала сталінська секретна служба безпеки — *НКВС**. Головним завданням НКВС було придушення та знищення всіх опозиційних сил, що не підтримували радянську владу: інтелігенції, чиновників, учителів, українських і польських націоналістів.

У червні 1940 року війська Червоної Армії увійшли на терени Північної Буковини, у Чернівці, на територію, що належала Румунії, та включили ці землі до складу Радянської України. На цих теренах була велика кількість єврейських громад, близько біля *300 тисяч* євреїв. За рік до нападу Німеччини населення і цих українських земель відчуло на собі всі «переваги» радянського способу життя... Отже, напередодні *радянсько-німецької війни*** в межах УРСР було зібрано всі українські землі, крім теренів Закарпаття, що перебувало під управлінням Угорщини. У межах Радянської України на початок війни СРСР з Німеччиною єврейське населення України становило близько *2 500 000* осіб.

Проте ніхто не сподівався, що після нападу гітлерівської Німеччини на сталінський СРСР 22 червня 1941 року розпочнуться ще

---

* У СРСР в 1930–1940 роках ця служба мала назву НКВС — Народний Комісаріат Внутрішніх Справ.

** У сучасній історичній науці в межах Другої світової війни (1939–1945) розглядається як головна і найжорстокіша частина цієї війни: це радянсько-німецька війна 1941–1945 років. У СРСР цю війну називали «Велика Вітчизняна війна». У сучасній Україні цей термін усе ще вживають, але не надто часто.

гірші часи, терор і вбивства невинних людей матимуть відкритий та немилосердний характер. Західноукраїнські землі були окуповані першими, а саме наприкінці червня — на початку липня 1941 року. Нацистська окупація змінила радянський тоталітарний режим у всій Україні, й першими найжахливішими жертвами цієї окупації стали українські євреї...

2.2. Поділ нацистами України

Нацисти захопили терени України в 1941 році й зберігали свою окупацію до 1944 року. Вони поділили Україну на різні частини та керували ними автономно, однак доля євреїв та єврейських громад на цих територіях була однакова — тотальна смерть. Лише методи та шляхи до загибелі були різні. Більшу частину центральних і східних територій було об'єднано в *Райхскомісаріат «Україна»**, територія півострова Крим та крайні східні терени України перебували під управлінням *військового командування***. Терени Західної України (саме Галичина) із центром у Львові були передані під керівництво польського Генерал-губернаторства та отримали назву *«дистрикт Галичина»****. Закарпаття із центром в Ужгороді нацисти віддали під управління своєму союзникові Угорщині, Буковину з центром у Чернівцях — Румунії, також під управлінням румунських окупаційних військ опинилася частина півдня України з центром у місті Одеса, ця територія отримала назву *«Трансністрія»*****. На

---

* За нацистським поділом України до Райхскомісаріату входили Рівненська, Волинська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Київська, Полтавська, Кіровоградська, Дніпропетровська області; північні райони Вінницької області, частини Херсонської та Запорізької областей, Миколаївська область без західних районів. Наказ про створення Райхскомісаріату «Україна» вийшов 20 серпня 1941 року.

** Так звана «особлива військова зона» включала крім території п-ва Крим землі Чернігівської, Сумської, Харківської, Донецької та Луганської областей.

*** 1 серпня 1941 року вийшло розпорядження генерал-губернатора окупованої нацистами Польщі Г. Франка про організацію в Генерал-губернаторстві «дистрикту Галичина», до якого увійшли Львівська, Дрогобицька, Станіславська та більша частина Тернопільської областей.

**** 19 серпня 1941 року Декрет № 1 румунського диктатора І. Антонеску проголошував створення так званої «Трансністрії», до складу якої увійшли українські землі між Південним Бугом і Дністром (південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської, Запорізької областей, Одеська

східних теренах гетто нацисти не створювали, а вбивали євреїв майже відразу, як це було в Києві, у Бабиному Яру. У західних районах і в Трансністрії були створені гетто. Протягом 1941–1942 років більшість українських євреїв стали жертвами масових розстрілів, які чинили нацистські *айнзацгрупи* «С» і «Д», часто з допомогою *колаборантів*. 1943 році були знищені гетто, а в 1944 році останні з українських євреїв — закарпатські були — депортовані та вбиті в Аушвіці. Загалом нацисти знищили близько 1 мільйона 500 тисяч євреїв України. Врятувалися від смерті тільки ті євреї, які були в Червоній Армії та не загинули на фронті, ті, хто потрапив в евакуацію на Схід Радянського Союзу, куди гітлерівські війська не дійшли, а також небагато тих євреїв, що їх переховували з ризиком для власного життя неєвреї — українці, росіяни, поляки тощо, таким чином урятувавши їм життя.

Інформація для осмислення:

Айнзацгрупи СС (Einsatzgruppen) діяли з метою знищення євреїв, циган, партійних і радянських функціонерів, підпільників і партизанів, саботажників та інших «небажаних елементів». На землях СРСР їх було чотири: A,B,C,D; з них дві групи C і D діяли на українських територіях. Кожна з них складалася приблизно з 1 000 чоловік. Айнзацгрупа входила в населений пункт після його захоплення німецькими військами *(вермахт)* та з допомогою місцевої поліції чи без її допомоги вбивала жінок, дітей, старих. Кривавий шлях айнзацгрупи C простягся від Львова через Київ і до Харкова... Айнзацгрупа D діяла на півдні України та в Криму. На нашій землі нацистські айнзацгрупи протягом 1941—1943 років замордували близько 200 тисяч українських євреїв... Особливо вражає, що першими керівниками цих двох груп були доктор Отто фон Раш (айнзацгрупа C) і доктор Отто Олендорф (айнзацгрупа D). Ці люди мали кращу європейську гуманітарну освіту — філософську, історичну, юридичну. Вони чудово володіли кількома мовами, знали і любили літературу... Усе це не завадило їм стати вбивцями інших людей...

➢ *Чому таке сталося в Європі, у Німеччині, в Україні в 1940-х роках 20-го століття?*

область). Ще раніше, у липні 1941 року, з дозволу Гітлера Чернівецька та Ізмаїльська області були приєднані до Румунії.

Злочинний шлях айнзацгруп A, B, C і D на окупованій радянській території

2.3. Галичина

Переважна більшість західноукраїнських євреїв залишились під нацистською окупацією (окупація Східної Галичини почалась уже 22–23 червня 1941 року). Вони і не підозрювали, що їх очікує. За польськими даними, у 1921 році на теренах Східної Галичини мешкало 534 675 євреїв. Зрозуміло, до 1941 року ця цифра змінювалась внаслідок як природних процесів, так і політичного перебігу подій у краї в цей період. Проте щонайменше півмільйона галицьких євреїв, які мешкали у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській та Станіславській областях України, влітку 1941 року опинились під владою нацистів.

На початку окупації Галичини нацисти вдало використали ненависть неєврейського населення до більшовицького режиму, який встиг у цьому регіоні України за два роки (з 1939 по 1941) скоїти чимало злочинів проти людей. Нацистська пропаганда — вперше під час Голокосту в Європі крім звинувачень євреїв у расовій неповно-

цінності, економічних злочинах, небезпеці юдаїзму для європейської культури та в інших неймовірних злочинах проти людства — тут на українській землі оголосила євреїв винними за злочини сталінського режиму. Більше того, нацистською окупаційною пропагандою було спровоковано тезу про те, що більшовицький режим — це витвір євреїв, це передусім єврейська влада, німецька пропаганда, і газети, що виходили на окупованих територіях, постійно писали про «жидобільшовизм», «злочини комуножидів», «змову Сталіна з євреями» тощо. Ця жахлива неправдива пропаганда сприяла участі неєврейського населення в Голокості, полегшила нацистам вбивство єврейських жінок, дітей, старих...

У перші тижні окупації, улітку 1941 року, нацисти в багатьох містах Західної України відкрили тюрми НКВС і показали всім злочини сталінського режиму: війська Червоної Армії та війська НКВС, відступаючи з теренів Галичини, влаштували жорстокі екзекуції та розстріли в'язнів, що перебували в тюрмах. Такі злочини були зорганізовані більшовиками у Львові, Золочеві, Бориславі, Тарнополі*, Чорткові та інших містах Західної України. Нацисти оголосили, що провину за ці злочини несуть євреї, і дали можливість місцевому населенню помститися... Тисячі ні в чому не винних єврейських життів були загублені в перші дні нацистської окупації Галичини при спостеріганні німців.

Очами того, хто пережив:

«...Гестапо вирішило використати звільнення ув'язнених з метою пропаганди. Для цього євреїв примусили рити могили в присутності спеціальної комісії, все, що вони робили, фотографувалося, внаслідок чого німецька пропаганда одержала першокласний матеріал. Вони могли сказати усьому світові: «Дивіться на євреїв-більшовиків, на убивць, яких ми впіймали на місці злочину. Подивіться на їх нещасні, ні в чому не винні жертви!»... Після цього німці немов би зірвалися з ланцюга. Вони хапали євреїв у будинках і на вулицях і відправляли на роботи у в'язницях. У цьому їм від щирого серця допомагали українці і поляки з тільки-но створеної української поліції. Робота була завершена протягом трьох, можливо чотирьох, днів. Щоранку збирали більше тисячі євреїв і розподіляли їх між трьома в'язницями. Декілька сотень одразу ж призначили до роботи, примусивши розбивати цементні перекриття і витягувати трупи. Інших євреїв зганяли на невелич-

* Сучасна назва — Тернопіль.

ПЕРЕСТОРОГА!

З певного приводу поновно вказується на заборону приймати жидів до будинків і мешкань нежидівської людности. Той, хто свідомо надає жидові притулок, зокрема безправно приміщує, харчує або переховує жида поза жидівською мешкальною дільницею, буде, згідно з § 3 Поліційного Розпорядження Вищого Командувача SS і Поліції в Генерал-Губернаторстві про утворення жидівських мешкальних дільниць з 10. XI. 1942 р.,

покараний смертю.

Згідно з цим же приписом застосовуватимуться заходи поліційної безпеки проти того, хто, довідавшись про безправне перебування жида поза його мешкальною дільницею, не повідомить про це Поліцію. Зокрема відповідає кожний домовласник, домоуправитель, підприємець, власник мешкання і підприємства за те, щоб жиди не могли знайти притулку в будинках чи частинах будинків, які їм підлягають.

Усі повідомлення про безправне перебування жидів слід негайно робити до найближчої поліційної установи.

Якщо внаслідок їх буде затриманий жид, то за це може бути надана, на заяву, винагорода, розмір якої встановлює Командувач SS і Поліції.

Львів, дня 3 червня 1943.

Губернатор Галицької Области
Командувач SS і Поліції
gez. KATZMANN
Командувач Групи SS і Генерал-лайтенант Поліції

Наказ керівника нацистських військ СС у дистрикті Галичина щодо заборони допомоги євреям

ке в'язничне подвір'я або в якусь камеру і відразу розстрілювали. Але й «щасливчики», яким було доручено розкривати могили, не повернулися додому. Тих, хто втрачав свідомість від смороду з розритих могил, піднімали й одразу розстрілювали. У Бригідках були випадки інфекційного зараження. Натягнувши протигази, німецькі наглядачі, офіцери та солдати шастали між працюючими євреями, глузуючи з них і репетуючи про «справедливу відплату». Цей жахливий спектакль спостерігали величезні юрби «арійських» жителів Львова. Площа перед в'язницею, тюремне подвір'я і коридори були заповнені людьми, які спостерігали за тим, що відбувається, із задоволенням і неприхованою зловтіхою. Час від часу можна було почути істеричний голос: «Розстріляйте цих убивць!». То там, то тут піднімалася рука, що допомогала німцю бити євреїв… У перші дні окупації в львівських в'язницях загинуло більше трьох тисяч євреїв…»

Щоденник Львівського гетто.
Спогади рабина Давида Кахане.

. . . .

➢ **Завдання для роботи з документом**

Прочитайте текст та обговоріть у групах.

1. *Як співвідносяться між собою наведені спогади Давида Кахане з висловлюванням Адольфа Гітлера* в райхстазі 30 січня 1939 року (див. Розділ другий, п. 2.1. посібника).
2. *У чому звинуватили євреїв у Львові після його окупації (знайдіть підтвердження у тексті)?*
3. *Чим можна пояснити поведінку неєврейського населення? Якою була політика нацистів щодо українського населення в перші місяці окупації?*

. . . .

Думка історика:

«А пополудні українці зібралися в казино, яке правило за центр українського життя в Золочеві, щоб обговорити вбивства у в'язниці. Після втечі більшовиків у камерах і ямах знайдено від 649 до 752 трупів.

Громадяни, які прийшли на збори, не цікавилися тим, що вбивці втекли. Їм було байдуже до того, що серед жертв були євреї, а серед енкаведистів росіяни й українці. Свою лють золочів'яни спрямовували на євреїв. Усіх євреїв. Збори обрали тимчасовий виконавчий комітет, який очолив купець Ілля Антоняк і який складався з тридцяти осіб, і ухвалили прокламацію: в убивстві в'язнів винні євреї. Комітет вислав делегацію до німецького командування прохати дозволу на відплатну акцію. Німці дозвіл дали…»

Марко Царинник. Золочів мовчить.

. . . .

Створення гетто

Після брутальних, жахливих, злочинних принижень і вбивств галичанських євреїв протягом літа 1941 року нацисти восени 1941 почали створювати в Західній Україні єврейські *гетто* і примусово збирати туди єврейське населення. Такі гетто були створені в Станіславі, Дрогобичі, Тарнополі, інших містах Галичини. Але найвідомішим і найжорстокішим було Львівське гетто, воно проіснувало майже два роки — з восени 1941 до літа 1943, за цей період майже всі люди, що пройшли через гетто, чи загинули в ньому, чи були депортовані з нього в табори смерті.

Що таке нацистське гетто для євреїв:
- найбідніший район міста;
- скупчення великої кількості людей, жахлива перенаселеність, до 15—20 чоловік в одній кімнаті з різних сімей;
- відсутність води, каналізації;
- голод, хвороби, висока смертність;
- постійні «акції» депортацій і знищення.

У березні-квітні 1942 року відбулася перша депортація львівських євреїв до табору смерті *Белжець*, який знаходився у Польщі, де вони всі були знищені в газових камерах. Белжець був одним із шести таборів смерті для євреїв, які знаходились на теренах Польщі, за період його існування там було знищено щонайменше 400 000 євреїв з різних країн Європи. Під час депортації євреям не було відомо, куди їх везуть. Вони були певні, що їх відправляють на роботи в інші місця: «... всіх вивезли до Белжеца нібито на роботу і там знищили 15 тисяч. Акція ця тривала два тижні.»

Операція «Райнхард»

У березні 1942 року нацисти вирішили побудувати на теренах Генерал-губернаторства, а саме в східній частині Польщі, три табори смерті для знищення євреїв Польщі та країн Центральної і Західної Європи, у цих таборах було побудовано газові камери. Персонал кожного табору складався з 30—50 есесівців, а також їм допомагали колаборанти. Це були табори **Белжець, Собібор, Треблінка.** Белжець знаходився за 25 кілометрів від Львова, селище Собібор було розташоване в 7 кілометрах від теренів України, Треблінка була на відстані 60 кілометрів від Варшави. Операція з масового вбивства в цих табо-

рах отримала назву «Райнхард». Це було ім’я Гайдріха, одного з нацистських керівників, що відповідав за знищення європейських євреїв. Його було забито бійцями чеського Руху Опору в травні 1942 року. Багато львівських євреїв загинули саме в таборі Белжець. Перша депортація зі Львова до Белжеца відбулася 17—19 березня 1942 року... Загалом в роки Голокосту в цих трьох нацистських таборах смерті на території Польщі було знищено приблизно 1 600 000 євреїв з різних країн Європи.

. . . .

Гетто на території Східної Європи 1941–1944 рр.

У серпні 1942 року відбулася найбільша гітлерівська «акція» знищення львівських євреїв. Протягом першої половини серпня 1942 року було замордовано 55 000 чоловік. Майже всі вони були відправлені до газових камер Белжеця. Дуже незначна частина з них була

Табори смерті на теренах польського Генерал-губернаторства 1942–1943 рр.

розстріляна в гетто, дорогою до місця страти в с. Лисеничі та *в Янівському таборі*. Цей Янівський табір був створений за наказом губернатора «дистрикта Галичина» генерал-майора СС і поліції Кацмана, у самому Львові по вулиці Янівській, 123. Нацистська окупаційна влада називала його «табором примусових робіт», проте для євреїв він був табором смерті...

Мовою документа:

«Нацисти організували в Янівському таборі оркестр з в'язнів — кращих талановитих музикантів Львова. Керували оркестром відомий скрипаль Штринс та диригент Якоб Мунд. Нацисти наказали композиторам оркестру створити особливу «мелодію знищення». Вона була написана і отримала назву «танго смерті»... Нацисти змушували оркестр грати під час масових вбивств в'язнів і під його музику розстрілювали і спалювали людей. Перед остаточною ліквідацією табору нацисти знищили і оркестр. Відбувалося це так: при виконанні оркестрантами «танго смерті» оркестранти по одному відводилися у бік та на очах у решти музикантів під акомпанемент оркестру розстрілювались. Так було знищено весь оркестр.

Із стенограми спогадів доктора філософських наук Фрідмана П.Л. про знищення єврейського населення міста Львова.

З 1 по 23 червня 1943 року була здійснена остання акція геноциду щодо євреїв Львова: «Вулицями гетто пройшли загони есесівців, кидаючи у домівки, ями, каналізаційні труби гранати. Люди гинули у вогні пожеж, решту вбивали автоматними чергами...». Наприкінці червня 1943 року львівське гетто було ліквідовано, за час його існування загинули фактично всі 136 тисяч євреїв, які пройшли через нього. У листопаді 1943 року було ліквідовано Янівський табір, на території якого знаходилась так звана «Долина смерті», де загинули десятки тисяч львівських — і не тільки львівських — євреїв. Зі львівськими євреями в гетто і таборах було покінчено. Львів залишився без євреїв. За архівними даними, на час приходу Червоної Армії до Львова 27 липня 1944 року в місті залишилось близько 2 000 євреїв. Це в місті, де у 1941 році перебувало 150 000 євреїв.

Доля єврейської громади Львова спіткала всіх євреїв Галичини. Тотальному геноциду з боку нацистів були піддані євреї Станіслава, Болехіва, Самбора, Тарнополя, Снятина, Жовкви, Рави-Руської, Стрия та інших міст і містечок Західної України. Наприкінці 1943 року губернатор «дистрикта Галичина» генерал-майор СС і поліції

Кацман повідомляв у Берлін, що в дистрикті знищено понад 350 тисяч євреїв, і урочисто оголошував, що Галичина вже може вважатися «юденфрай» — тобто вільна від євреїв. Так нацисти і ті, хто їм допомагав протягом двох з половиною років у західних областях нашої країни, скоїли жахливий та моторошний злочин, замордувавши сотні тисяч ні в чому не винних людей, які були однією з найяскравіших складових нашої історії й культури.

2.4 Північна Буковина

Терени Північної Буковини, головним центром яких було багатонаціональне місто Чернівці і які межують з такими історичними регіонами України, як Закарпаття, Галичина та Поділля, були захоплені нацистськими та румунськими військами (Румунія виступала в роки Другої світової війни як союзна держава до гітлерівської Німеччини) на початку липня 1941 року (Чернівці були окуповані 6 липня 1941 року). За гітлерівським територіальним поділом України Північна Буковина з Чернівцями була передана під безпосереднє управління Румунії диктатору І.Антонеску і взагалі приєднана до Румунського королівства — «Великої Румунії (*Див. Розділ другий, п. 2.2 «Поділ нацистами України*). На території цих областей були відновлені порядки, що існували тут до 28 червня 1940, тобто до приєднання цих земель до складу Радянської України. Територія Чернівецької області — Буковина — увійшла до складу румунської провінції (чи губернаторства), цивільним губернатором цієї провінції був призначений Колотеску.

Гітлер щиро «дарував» своїм союзникам українські землі (Закарпаття — Угорщині, Північну Буковину — Румунії, Галичину — під управління Польського Генерал-губернаторства...).

Становище єврейських громад

Нацистсько-румунська окупація Північної Буковини із самого початку стала справжнім лихом для єврейського населення цього регіону. У міжвоєнний період (з 1918 по 1940 рік) ці землі перебували під владою Румунії, де був поширений досить жорстокий державний *антисемітизм* (*див. Розділ перший посібника*); з червня 1940 року до липня 1941 Північна Буковина з Чернівцями входила до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і за цей рік сталінським режимом були закриті та заборонені майже всі

єврейські соціальні, політичні та культурні установи, багато діячів єврейської культури було репресовано.

➔ ***Питання для роздумів***

З яким регіоном України в цей самий час (1939—1941 рр.) можна порівняти становище єврейської громади Північної Буковини в межах СРСР за рік до початку нацистської окупації? Обґрунтуйте Вашу відповідь історичними прикладами.

Проте те, що було заподіяно буковинським євреям починаючи з літа 1941 року після приходу на ці землі німецьких і румунських окупантів, неможливо порівняти ні з антиєврейською політикою довоєнної Румунії, ні з антисемітизмом радянського режиму. Трагічна доля євреїв, єврейських громад Північної Буковини у 1941–1943 роках стала частиною Голокосту на території України.

Статистика:

- *— Єврейське населення Північної Буковини на 1941 рік — близько 160 тисяч чоловік.*
- *— Найбільша єврейська громада — громада Чернівців — близько 60 тисяч чоловік.*

Єврейська синагога в місті Чернівці

Румунський диктатор Іон Антонеску, як і Голова Польського Генерал-губернаторства Ганс Франк (під владою якого були євреї Галичини — *див. цей Розділ, п. 2.3*), вважав, що євреї повинні бути тотально знищені в будь-який спосіб за те, що вони расово неповноцінні, за те, що вони більшовики, взагалі дуже просто — за те, що вони євреї...

Вбивства, депортації та «марші смерті» з теренів Бессарабії в липні 1941 року

Німецько-румунські окупанти — румунська жандармерія разом з нацистською айнзацгрупою «D» *(див. про айнзацгрупи СС Розділ другий, п. 2.2)* — відразу після вторгнення на буковинські землі почали відкриті вбивства євреїв на вулицях, у домівках, скрізь... — ця картина була схожа на розправи нацистів з єврейським населенням Львова та інших місць Галичини.

Мовою документа:

Нацисти разом з румунськими фашистами влаштували геноцид щодо євреїв у 23 населених пунктах Північної Буковини: у с. Чудей, Садгорі (нині район Чернівців — *А.П.*), м. Сокіряни, Сторожинцях, Хотині, Вижниці, м. Заставно та ін.

У Чернівцях під окупацією залишилось 60 000 євреїв. У липні, в перші дні окупації міста було знищено 6 000 чоловік. Відразу після цього румуни швидко заповнювали місто: «Румунські дами поступово заповнювали місто і займали єврейські квартири, потім вони звертались до поліції, де їм давали 20—30 євреїв чи євреєк для того, щоб прибирати домівки «від бруду, залишеного більшовиками». Багато євреїв було віддано німецькій комендатурі, яка використовувала останніх для будівництва залізничного моста через Прут. Багато загинуло у хвилях бурної річки, але ще більше було замордовано внаслідок нелюдського поводження та голоду. Магазинів у місті не було, тільки хлібні крамниці. Але євреям хліб не продавали.»

«Черная книга». О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941—1945 годов. Составлена под редакцией Василия Гроссмана и Ильи Эренбурга.

➢ Завдання для роботи з документом

Проведіть дискусію в групах.

— Навіщо румунські дами займали єврейські квартири? У них не було власних?

— Хто їм давав євреїв прибирати домівки?

— Чому євреям у Чернівцях не продавали хліб?

Відразу після створення Чернівецького гетто, 11 жовтня 1941 року, почалась депортація буковинських євреїв до Трансністрії (*див. Розділ другий, п. 2.2, а також Розділ третій, п. «Трансністрія»)*. Про кількість депортованих загалом з Північної Буковини доповідав 2 листопада

1941 року губернатор Колотеску генеральному штабу румунських військ у Бухаресті: *«... Губернаторство Буковина евакуювало до Трансністрії біля 90 000 євреїв»*. Разом з євреями від румунського окупаційного режиму страждали й українці.

Румунська окупаційна влада на Північній Буковині не тільки переслідувала і фізично знищувала передовсім євреїв, а й українців, вона мала на меті й духовне знищення, руйнування культури і встановлення панування тільки однієї власної культури й мови. Маємо цікавий документ щодо цієї проблеми, який змушує замислитись.

Документ для роздумів:

«... Доводимо до вашого відома, що на ринках м. Чернівці, а також у магазинах, на вулицях тощо населення розмовляє українською та єврейською мовами. Незважаючи на те, що ці національні меншини завдали багато страждань корінному румунському населенню, вжиті досі заходи не дали результатів. Після 23 років возз'єднання Буковини з батьківщиною — матір'ю Румунією національні меншини не виявляли ніякого інтересу до вивчення і вживання мови держави, якій вони належать. Просимо вас зволити розпорядитись, щоб на всіх ринках, у всіх магазинах і навіть на вулицях було заборонено розмовляти українською та єврейською мовами, зобов'язати всіх розмовляти тільки румунською мовою (мешканцям німецької національності дозволено розмовляти німецькою мовою).»

З наказу командуючого Чернівецьким гарнізоном генерала Д. Карлаонца обласному інспекторові поліції про заборону української та єврейської мов від 9 листопада 1942 року

- ***У 1943 році у зв'язку із кардинальними змінами на фронті не на користь фашистського блоку Румунія послабила свою дискримінаційну політику щодо євреїв. Але для десятків тисяч розстріляних у 1941—1942 роках буковинських євреїв ця зміна в політиці Антонеску вже не мала жодного значення.***

Статистика:

— *До початку румунської окупації на Північній Буковині було 150—160 тисяч євреїв, у 1944 році їх залишилось 25 000, приблизно 17 000 з них пережили окупацію в Чернівцях.*

— *Більшість з буковинських євреїв були знищені у Трансністрії. Порівняно з іншими регіонами окупованої України, наприклад «дистриктом Галичина» чи Райхскомісаріатом «Україна»,*

на землях Північної Буковини починаючи із середини 1942 року євреї мали дещо більше шансів пережити окупацію.

2.5 Закарпаття

Землі Закарпаття з кінця 1938 року були територією Угорщини*, де панував фашистський тоталітарний режим Хорті. З початком Другої світової війни у 1939 році хортистська Угорщина стала фактично союзником гітлерівської Німеччини і почала проводити планомірну антисемітську дискримінаційну політику щодо угорських євреїв та єврейської громади Закарпаття, яка була складовою єврейських громад Угорщини. Протягом 1939–1944 років закарпатські євреї, як і всі угорські євреї, зазнавали всіляких утисків від угорської фашистської влади, яка була відкрито антиєврейською, антисемітизм в Угорщині у 1938–1944 роках був офіційною державною політикою, як і в нацистській Німеччині. Проте до березня 1944 року, коли Угорщина була окупована німецькими військами, відвертих акцій знищення, масових убивств єврейського населення в Закарпатті, на відміну від решти окупованих українських територій, не відбувалося.

Зі спогадів очевидця:

«... в 1938 році наш край окупувала фашистська Угорщина, і це стало трагедією для євреїв. Нас всіляко принижували, ми були позбавлені всіх прав. Брат Фелікс емігрував до Англії, де воював всю війну в складі Чехословацького корпусу. Двох братів Давида та Гірша забрали в угорські трудові табори, де вони загинули від знущань. Брат Арон нелегально перетнув кордон з СРСР, рятуючись від угорських фашистів, але потрапив до ГУЛАГу** в Казахстані, де і загинув. Сестра Сірена поїхала до чоловіка в СРСР через Польщу. Залишились вдома мати, молодший брат Самуїл і старша сестра Маргарита з 9-річним сином Альбертом. В 1939 році, в 15 років, я стала робітницею на фаб-

* Після Першої світової війни і до кінця 1938 року терени Закарпаття входили до складу Чехословаччини. Докладніше див. *Розділ перший* посібника.

** ГУЛАГ – система жорстоких трудових таборів на теренах Радянського Союзу часів сталінського режиму у 1920–1950-х роках. За даними істориків, у цих таборах було замордовано мільйони ні в чому не винних людей. Цей термін є скороченням, що буквально перекладається російською мовою: Главное Управление Лагерей.

риці, допомагаючи утримувати родину. Мій брат Самуїл вчився в столярній майстерні. З 1941 року переслідування євреїв посилилися… Проте найгірше стало, коли в квітні 1944 року німці окупували Угорщину…»

Тільда Галперт,
Мукачеве, Закарпатська область.

. . . .

➔ ***Для роздумів:***

До 19 березня 1944 року, коли хортистська Угорщина була окупована нацистами, масових вбивств єврейського населення не було, крім одного випадку, коли в Кам'янець-Подільському в липні 1941 року угорська влада передала німцям близько 18 тисяч угорських євреїв, що працювали в робочих таборах, і нацисти всіх їх розстріляли разом з місцевими євреями 26—28 серпня 1941 р. З приходом нацистів на угорську землю протягом березня—жовтня 1944 року в багатьох містах Закарпаття (Ужгород, Мукачеве, Берегово, Виноградове та ін.) були створені тимчасові гетто, а потім улітку 1944 року майже вся єврейська громада Закарпаття у складі євреїв Угорщини була депортована до, мабуть, найжахливішого табору смерті для євреїв у роки Другої світової війни на теренах окупованої Польщі, до **Аушвіцу***, *і саме в цьому одному з найстрашніших місць на землі, що вигадало людство, євреї Закарпаття зустріли свою смерть…*

. . . .

Зі спогадів очевидця:

«… в квітні 1944 року… в Мукачеве створили два гетто (перше — на Єврейській та оточуючих вулицях, друге — на вулиці Духновича і біля базару і до будинку рабина) і саме туди зігнали все єврейське населення міста (біля 15 тисяч чоловік). Я з мамою і молодшим братом стали в'язнями в одному гетто, а сестра Маргарита з родиною брата Давида були в іншому гетто, спілкуватися ми не мали змоги. На нашому одязі були нашиті жовті круги. Продовольчі картки в нас забрали. Жили ми в голоді, харчувалися тільки картоплею…»

Тільда Галперт,
Мукачеве, Закарпатська область.

. . . .

* Нацистський табір смерті Аушвіц був розташований в польському місті Освєнцим у 1940–1945 роках. За цей період в ньому загинуло близько 1 млн. 200 тис. людей, 900 тис. серед них були євреями.

Статистика:

— *Єврейське населення Закарпаття на 1939 рік — близько 100 тисяч чоловік.*
— *Найбільша єврейська громада — громада м. Мукачеве — близько 30 тисяч чоловік.*
— *Улітку 1944 року нацисти депортували до Аушвіцу 437 000 угорських євреїв, серед них 93—97 тисяч євреїв Закарпаття.*
— *Вижили під час Голокосту приблизно 7 тисяч закарпатських євреїв.*

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

«...Усі злочинно вбиті, ... мільйон євреїв на Україні...»

Історія Голокосту на теренах України в роки Другої світової війни, 1939—1945 (частина 2)

3.1. Східна Україна. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна»

Найбільшу частину окупованої України нацисти назвали Райхскомісаріатом (*так вони робили і в Білорусі, і на теренах Литви, Латвії, мабуть, у тому розумінні, що Райх — тобто імперія, метрополія, знаходиться в Німеччині, у Берліні, а тут, на східних територіях — колоніальні підрозділи «великого» Третього Райху...)*. Окупанти включили до складу Райхскомісаріату «Україна» центральні, правобережні, східні землі України, Волинь, Поділля, Київ (*див. про склад Райхскомісаріату Розділ другий, п. 2.2 посібника*), столицею зробили місто Рівне, комісаром призначили Еріха Коха —ім'я, що в історії України часів Другої світової війни закарбувалося в нашій свідомості як пов'язане тільки зі смертю та злочинами.

На цих землях України, що були в межах нацистського Райхскомісаріату, були зосереджені сотні єврейських містечок, до війни тут мешкало більше мільйона євреїв, які мирно жили поряд з українцями, росіянами, поляками та іншими... Тут вони всі були злочинно вбиті протягом 1941–1943 років, тут залишила свій кривавий шлях айнзацгрупа «С» *(про айнзацгрупи див. Розділ другий посібника)*, що пройшла від Львова до Харкова через Житомир, Київ, Дніпропетровськ. Саме на терени Райхскомісаріату припадає найбільша кількість жертв Голокосту в Україні, саме тут нацисти вдавалися до масових розстрілів, масових екзекуцій, яких не було на теренах

Нацистський поділ теренів України, кордони Райхскомісаріату «Україна»

Трансністрії чи Закарпаття. У в Райхскомісаріаті не було депортацій до таборів смерті в Польщу, гетто мали здебільшого тимчасовий характер, тут людей знищували за те, що вони євреї, шляхом масових розстрілів в ярах, парках, домівках, у полі, у лісах. Так було в Кам'янці, Бердичеві, Білій Церкві, Маріуполі, Житомирі, Дніпропетровську... Проте символом таких масових злочинів проти людей, символом Голокосту в Європі став Бабин Яр у Києві.

Київ. Бабин Яр

Це було одне із найстрашніших місць Голокосту на теренах України. Київ був столицею Радянської України, на 1941 рік у місті було 840 тисяч людей, серед них понад 200 тисяч євреїв, на момент, коли нацисти захопили Київ, — 19 вересня — у місті було не менше 150 тисяч євреїв. Це були люди різних професій та уподобань, різних поглядів та різного віку, діти, чоловіки, жінки, старі. Багато київських і загалом українських радянських євреїв не бажали евакуюватися чи тікати з рідних місць. Середнє та старше покоління пам'ятало німців часів Першої світової війни як людей, що поводилися доволі чемно та порядно, крім того, це ж все-таки Німеччина! Помилка багатьох євреїв і неєвреїв була в тому, що вони уявити собі не могли, що це у власному розумінні не були вже німці, це були нацисти...

Зі спогадів:

«Я добре пам'ятаю німців з часів Першої світової війни... вони зроблять скрізь порядок, повернуть власність, почнемо торгувати, як раніше...»

Меєр Коростишевський,
містечко Радомишль на Житомирщині.

На думку історика:

«... єврейське населення на захоплених територіях не було готове до таких жорстоких дій каральних команд (айнзацгруп). Слухняна радянська преса, добре пам'ятаючи про пакт Гітлера—Сталіна (Рібентропа—Молотова), до 22 червня 1941 року практично не повідомляла про антиєврейські заходи та злочини в гітлерівському «Тисячолітньому Райху», і, таким чином, каральні команди вдало використали повну необізнаність. Значна кількість східноєвропейських євреїв мали недостатню уяву про німців... передусім вони бачили цивілізований народ — народ, що дав світові Гете і Шиллера, але не вбивць з каральних команд...»

Гвідо Кнопп, німецький історик.
Голокост. Невідомі сторінки історії.

***Бабин Яр після масових розстрілів.
Жовтень 1941 р.***

Проте, на жаль, сьогодні це вже відомо абсолютно точно, що це були жахливі злочинці, що скоїли масові вбивства людей тільки за їх етнічне походження. Нацисти вбивали в Бабиному Яру людей за те, що вони були євреями, більше ні за що. Майже ніхто не міг врятуватися, тільки одиниці, яких переховували добрі люди, кияни, не євреї, яким за це переховування мала бути смерть... Яскравий приклад: православний *священик Олексій Глаголєв* та його родина врятували життя кільком київським єврейським родинам, але таких врятованих було дуже й дуже мало. 28 вересня 1941 року нацистська окупаційна влада в Києві повісила наказ про збори євреїв міста біля залізничної станції в урочищі Бабин Яр. Протягом двох днів, 29–30 вересня 1941 року, в цьому тепер жахливому місці на землі було розстріляно, замордовано 33 771 єврей. Ці дуже точні дані зі звіту нацистської айнзацгрупи «С», яка здійснила цей злочин. На теренах окупованої нацистами Європи це був перший такий масовий і такий брутальний розстріл. (Масові вбивства євреїв в Україні були здійснені нацистами до Бабиного Яру, два приклади: розстріл 26–28 серпня 1941 року в Кам'янець-Подільському близько 23 600, на початку вересня 1941 року в Бердичеві близько 15 тисяч).

ДОКУМЕНТ:

«Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника—Доктерівський (коло кладовища).

Всі повинні зібрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню, буде розстріляний. Хто займе жидівське мешкання або разграбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний».

Об'ява, що була розвішена на вулицях Києва ранком 28 вересня трьома мовами: українській, російській, німецькій.

➢ **Завдання для роботи з документом:**

Проаналізуйте.

1. *Скільки минуло часу після окупації нацистами Києва до початку акції по знищенню євреїв?*
2. *Чим можна пояснити вимогу «зібрати з собою документи, гроші, білизну та інше»?*
3. *Чому заборонялося займати житло та забирати майно євреїв?*
4. *Як на це оголошення, на Вашу думку, могло реагувати єврейське та неєврейське населення Києва? Думку обґрунтуйте.*

Застрелені чоловіки на бульварі Т. Шевченка, біля Промакадемії.
Жовтень 1941 р.

Перехожі оминають розстріляних на вулиці Жилянській.
Жовтень 1941 р.

Свідчення, тих, хто бачив і пережив Бабин Яр:

1. Розстрілявши людину, солдат із зондеркоманди йшов по тілах вже розстріляних до наступного єврея, що лежав в очікуванні своєї черги, і стріляв у нього. Це був конвеєр, де не робили відмінностей між чоловіками, жінками і дітьми. Діти були разом з матерями, і їх розстрілювали разом.

Свідчення водія Хефера,
що був у Бабиному Яру під час розстрілів.

2. Російські чоловіки проводжали своїх єврейських дружин. Російські жінки проводжали своїх єврейських чоловіків. Наблизившись до Бабиного Яру, ми почули стрілянину і нелюдські крики. Я почала розуміти, що тут коїться, але мамі нічого не казала...

Коли мі ввійшли у ворота, нам наказали здати документи і цінні речі і роздягнутися. Один німець підійшов до мами і зірвав з її пальця золоту обручку.

Я побачила, як група за групою роздягаються жінки, старі і діти. Всіх підводять до відкритої ями, і автоматники розстрілюють їх. Далі підводять іншу групу...

Я своїми очима бачила цей жах. Хоч я і знаходилась не зовсім близько до ями, я все одно чула жахливі крики збожеволівших людей і приглушені голоси дітей, які кликали: «Мамо, мамо...»

Свідчення Діни Пронічевої,
артистки київського театру Юного глядача,
яка вижила в Бабиному Яру.

Діти залишились зі мною ще на шість днів, на шість днів продовжили їм життя. Усі ці шість днів вони не відходили від мене, тримаючись з обох боків за низ моєї сукні, вони не грали, ніщо не могло розважити їх. Вони дивились невинними очима, не розуміючими, що таке життя і що таке смерть, і питали: «Тітко Іда, але скажи, мама ж повернеться, скажи, що повернеться! Коли вона прийде?» Вони мовчали, і їхні очі наповнювались сльозами, вони плакали мовчки. Плакати голосно не можна було, могли почути люди, і це стало б для всіх нас загибеллю. Я не плакала, я рухалась автоматично, наче я була дерев'яна, я заспокоювала їх і вмовляла, що скоро скінчиться і мама повернеться. У моїй голові кружляли жахливі думки. Чому моя дитина тільки наполовину має право жити? Я поки що можу жити, оскільки вони хочуть зберегти мати для мого сина і їхнього онука, а мене, дорослу, легше сховати. Чим же завинили ці малі діти, де взяти для них життя? Чоловік ходив до всіх наших знайомих — росіян, з якими можна було поговорити, він просив і благав, щоб вони врятували бодай одну дитину, але всі намагання були марними, кожен боявся за своє життя.

Іда Бєлозовська, Київ.

Місця масових вбивств єврейського населення на території окупованої України, вересень–жовтень 1941 року

➢ Завдання для роботи зі свідченнями

Прочитайте свідчення та обговоріть.

1. Що Вас найбільше вразило у цих свідченнях?

2. Які емоційні почуття супроводжують усі свідчення?

3. Як пережите та побачене могло вплинути на психічний стан свідків та їхнє подальше життя?

Волинь

На теренах Райхскомісаріату головним чином відбувалися масові екзекуції і вбивства євреїв та не було таких величезних і довгих за часом гетто, як, наприклад, Львівське. Проте на Волині, яка за нацистським поділом була віднесена до Райхскомісаріату, а з точки зору історичної та географічної тяжіла до західноукраїнських земель, що входили до польського Генерал-губернаторства, були одночасно схожі риси з долею євреїв Східної України та з життям до загибелі євреїв західноукраїнських теренів...

Відомі два гетто на Волині — в містечку Мізоч і в Кременці (сучасна Тернопільська область). Коли ми дивимось документи з цього періоду в цих місцях, то вражає, з одного боку, поведінка катів, а з іншого — поведінка людей, що були приречені, та людей, що намагалися залишатися людьми...

Мовою документів:

14 жовтня 1942 року єврейських жінок і дітей з гетто Мізоч розстріляли в Яру, неподалік від Рівне, розстріл робили німці з допомогою української поліції.

Депортація євреїв з м. Кам'янець-Подільського на розстріл за межі міста

«... приїхали машини, в яких знаходилися жінки і діти різного віку,... їм наказали роздягнутися... Люди робили це без жодного крику чи плачу, ...потім вони збиралися сім'ями для того, щоб попрощатися... Батько тримав за руку сина, десятирічного хлопчика. Хлопчик намагався стримати сльози. Батько показував на небо, ніжно дивився на сина, намагався щось йому пояснити...»

З показань німецького інженера Германа Ф. Гребе.

. . . .

. . . .

Уривок зі щоденника:

Сьогодні вони забрали Ф. Я не можу передати свої почуття. Я відчуваю, що це дуже важко, соромно. Тому є такі люди, які дивляться на це байдуже або злорадно. «Що, йому жаль євреїв? Який ідіот!» Чому Ф. повинна бути гірше за вас? Вона набагато краще вас, кожного з вас, краще у всьому! Вона була єдиною дівчиною, з якою я завжди міг бути відвертим. Як чудово мати друга, який розуміє тебе і відчуває те саме, що і ти. Вона була хорошою дівчиною і сміливою. Коли її забирали, вона стояла з високо піднятою головою... Я впевнений в тому, що вона не опустить голову навіть тоді, коли прийде час померти. Ф., знай, що я пам'ятаю про тебе, я не забуду про тебе і прийде день, коли я помщусь! Моє «перше кохання», яке залишило найчистіші спогади. Вона була моїм ідеалом. Останній привіт від Ромки!

Із щоденника школяра Романа Кравченка.
Місто Кременець. Запис від 19 серпня 1942.

. . . .

➢ **Завдання для роботи з документом**

1. Як Роман реагує на зауваження з боку інших: *«Що, йому жаль євреїв? Який ідіот!»?*
2. *Що у стосунках між Романом та дівчиною було для нього важливим?*
3. *Якою була реакція хлопця на арешт дівчини?*

Доля єврейських дітей у Східній Україні

Одна з найвражаючих сторінок з історії Голокосту на землях України та Європи взагалі. Досі залишається незрозумілим та неосмисленим, звідки в людині стільки нелюдського. Єврейські діти України загинули разом зі своїми батьками, але ця загибель найболючіша та найвражаюча... Беззахисні, особливо малюки, ставали першими жертвами. Їх могли забрати в батьків, змусити до непосильної праці, вчинити наругу над дівчатками. У Полтаві та Лубнах дітей труїли

Масовий розстріл євреїв міста Мізоч (Волинська обл.)

За хвилину до загибелі
(м. Вінниця, 1941 р.)

цукерками, в Аннополі, що біля Славути на Хмельниччині, єврейський дитячий будинок, близько 300 дітей, їх живими кинули до колодязя.... Жахливий злочин стався в *Білій Церкві* неподалік від Києва, там дітей, що були замкнені без батьків, розстріляли, 90 дітей...

Із судового свідчення:

Я ввійшов у ліс. Солдати вермахту вже викопали могилу. Дітей везли туди на тракторі. Технічна сторона справи мене не обходила. Українці стояли навкруги і дрижали. Дітей висадили з трактора. Їх поставили на край могили — коли українці почали в них стріляти, діти падали туди.

Поранені теж падали в могилу.

Це видовище я не забуду до кінця свого життя. Воно увесь час в мене перед очима. Особливо мені запам'яталась маленька білява дівчинка, яка взяла мене за руку. Потім її теж застрелили.

Август Хефнер, лейтенант СС із зондеркоманди 4А. Свідчить про вбивство дев'яноста єврейських дітей в Білій Церкві в Україні

На території Райхскомісаріату «Україна» на момент звільнення цих земель від нацистів Червоною Армією наприкінці 1943 — у першій половині 1944 року євреїв майже не було...

Статистика знищення єврейського населення в деяких областях Райхскомісаріату «Україна»

Область	*1941*	*1942*	*1943*	*1944*	*Усього*
Вінницька	42,3	33,7	11,6	—	87,6
Волинська	6,0	95,0	1,5	—	102,5
Дніпропетровська	5,7	4,6	—	—	10,3
Житомирська	45,6	3,6	0,6	—	49,8
Кіровоградська	6,5	3,2	—	—	9,7
Миколаївська	16,3	5,9	0,8	—	23,0
Рівненська	22,0	76,0	—	—	98,0
Херсонська	12,8	0,6	—	—	13,4
Хмельницька	36,2	69,8	0,5	—	106,5
Черкаська	8,5	5,0	0,5	—	14,0
Усього	201,9	297,4	15,5	—	514,8

Василь Гроссман. Нарис «Україна без євреїв».

Він писав:

«Це не смерть на війні зі зброєю в руках, смерть людей, які залишили десь свій дім, родину, пашню, пісні, книги, традицію та історію. Це пересічні древа життя. Це загибель коренів, а не тільки гілок та листків. Це вбивство душі і тіла народу... Це знищення нації.»

«Злочинно вбиті старі ремісники..., злочинно вбиті ломові візники, трактористи, шофери, дроворуби; злочинно вбиті водовози, мірошники, пекарі, кухарі; ...злочинно вбиті вчені бактеріологи й біохіміки...; злочинно вбиті бабусі, які вміли в'язати носки й випікати печиво, варити бульйон і робити штрудель з горіхами та з яблуками, і злочинно вбиті бабусі, які не були великими хазяйками, — вони вміли тільки любити своїх дітей і дітей своїх дітей; злочинно вбиті дружини, які були вірні своїм чололвікам, і злочинно вбиті легковажні дружини; злочинно вбиті гарні дівчини... студентки й веселі школярки; злочинно вбиті некрасиві й дурні; злочинно убито горбунів; злочинно вбиті співухи; злочинно вбиті сліпі; злочинно вбиті глухонімі; злочинно вбиті скрипалі й піаністи; злочинно вбиті трирічні й дворічні; злочинно вбиті восьмидесятилітні старі з катарактами на мутних очах, з холодними прозорими пальцями й тихими голосами... і злочинно вбиті діти, які жадібно смоктали материнські груди до останньої своєї миті. Усі злочинно вбиті, багато сотень тисяч, мільйон євреєв на Україні».

3.2. Трансністрія

Частина українських земель у період з липня 1941 до серпня 1944 року знаходилась під окупацією одного із сателітів нацистської Німеччини — Румунії. Це були терени Північної Буковини (*див. Розділ другий, п. «Північна Буковина»*), Одеської, Ізмаїльської (тепер входить до складу Одеської області) областей, а також південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей. Усі названі українські землі переходили під контроль фашистського диктатора Румунії Антонеску з дозволу Гітлера та внаслідок підписаних німецько-румунських угод. Зрозуміло, що румунська окупаційна політика мало чим відрізнялась від нацистського режиму на окупованих землях України.

19 серпня 1941 року в бессарабському містечку Тігіне (м. Бендери, територія сучасної Молдови) представники німецької та румунської влади підписали угоду, за якою територія між Дністром і Південним Бугом переходила під контроль Румунії. До цієї території входили українські землі: Одеська область, південні райони Вінниць-

Румунська окупаційна зона «Транснiстрiя»

Депортація євреїв з Бессарабії і Буковини до Трансністрії

кої та західні райони Миколаївської областей, а також землі Бесарабії (сучасна Молдова), які знаходились за Дністром (Рибніца, Дубосари, Тирасполь та ін.) — загалом 40 тис. км². Ця територія була перетворена на румунське губернаторство «Трансністрія». Офіційно про створення Трансністрії було оголошено румунами 17 жовтня 1941 року. Цивільним губернатором Трансністрії Антонеску призначив професора Алексяну.

Статистика:

На цих українських землях, які опинились під владою фашистської Румунії, мешкала велика кількість єврейського населення.

- *На теренах Північної Буковини до приходу румунської армії було близько 150 000 євреїв.*
- *На землях, які увійшли до складу Трансністрії, до війни мешкало 300 000 євреїв. 180 000 з них складали євреї Одеси.*
- *До окупації встигли евакуюватись з Трансністрії близько 60—70% євреїв, і, таким чином, на цій території залишилось близько 120 000 євреїв.*

Щодо політики румунської окупаційної влади до євреїв, то відпочатку окупації — липень–грудень 1941 року — румунська жандармерія і навіть армія брали участь спільно з айнзацгрупою «Д» у тотальному геноциді щодо єврейського населення Північної Буковини та зони Трансністрії, передусім євреїв Чернівців та Одеси. Після цього румуни розпочали створювати мережу гетто і таборів для євреїв у Трансністрії та депортувати туди єврейське населення Буковини та Бесарабії.

Нацисти разом з румунськими фашистами влаштували геноцид щодо євреїв у 23 населених пунктах Північної Буковини: у с. Чудей, Садгорі (нині район Чернівців — А.П.), м. Сокіряни, Сторожинцях, Хотині, Вижниці, Заставно та ін.

У Чернівцях під окупацією залишилось 60 000 євреїв. У липні, у перші дні окупації міста було знищено 6 000 чоловік. Відразу після цього румуни швидко заповнювали місто.

У серпні 1941 року на теренах Буковини були створені концентраційні табори для євреїв. З інформаційного бюлетеня Чернівецького інспектората поліції, надісланого губернаторству Буковини і військовому командуванню про кількість висланих у концтабори станом на 24 серпня 1941 р.: «...Відомості по таборах: Чернівці —

Місця розташування робочих таборів, гетто та масових вбивств у Румунії в 1941–1942 рр.

13-річний скрипаль Арон Кутерман,
що виводив групи дорослих людей з гетто Трансністрії до Румунії

Роша — 666 євреїв, плюс з домашнім доглядом і в лікарнях. Хотин — Сокіряни — 12 345. Хотин — Єдинці — 11 894. Вижниця —Сторожинець — 1 670 євреїв».

Відразу після створення Чернівецького гетто почалась депортація буковинських євреїв до Трансністрії. Про кількість депортованих загалом з Північної Буковини доповідав 2 листопада 1941 року губернатор Колотеску генеральному штабу румунських віськ у Бухаресті: «... Губернаторство Буковина евакуювало до Трансністрії біля 90 000 євреїв». Разом з євреями від румунського окупаційного режиму страждали й українці. У 1943 році у зв'язку із кардинальними змінами на фронті не на користь фашистського блоку Румунія послабила свою дискримінаційну політику щодо євреїв. Але для десятків тисяч розстріляних у 1941–1942 роках буковинських євреїв ця зміна в політиці Антонеску вже не мала жодного значення.

Статистика:

- *До початку румунської окупації на Північній Буковині було 150 000 євреїв.*
- *У 1944 році їх залишилось 25 000. Більшість з буковинських євреїв були знищені у Трансністрії.*
- *Узагалі в окупаційній зоні Трансністрія з 1941 по 1944 рік загинуло близько 240 000 євреїв .*

За оцінками багатьох істориків, румунська окупаційна зона «Трансністрія» і доля євреїв на цих землях, порівняно з Галичиною, Львівським гетто чи долею єврейського населення на сході України, була трохи іншою і шанси вижити були більшими. Це частково так, тому що румуни на відміну від нацистів не були «цивілізаційними антисемітами». Їм, безумовно, була байдужа доля єврейської жінки чи дитини і вони не менш жорстоко і криваво вбивали ні в чому не винних людей (і в цьому вони мало чим відрізняються від нацистів), але починаючи з 1942 року Румунія стала відчувати, що Третій Райх не такий вже непереможений, і, боячись майбутнього покарання, почала припиняти жорстокі переслідування євреїв, завдяки чому найбільша кількість євреїв України, що пережили Голокост, опинилася саме на теренах Трансністрії... Проте документи та свідчення очевидців трагедії та злочинів «Великої Румунії» І. Антонеску переконливо нам говорять про те, що Румунія не меншою мірою відповідальна за загибель ні в чому не винних людей.

Зі спогадів людей, що пережили Голокост на теренах Трансністрії:

«Після того, як вбили мою матір, мене разом із батьком вивезли до Трансністрії. Багато тижнів в якості покарання ми провели в болотах... під конвоєм румунських та українських конвойних. Батько міцно тримає мене за руку; ноги мене вже не тримають. І тільки звуки води, що булькає, віддаються в ногах. Навкруги одна темрява; якщо я не тримаю батька за руку, я нічого не відчуваю. Правду кажучи, я і його руки не відчуваю, оскільки моя рука взагалі оніміла. Якщо я зрушу з місця, то напевне потону. Навіть батько не зможу мене витягнути. Так потонуло вже багато дітей. Я засинаю, все ще тримаючись за його руку. Конвой освітлюється трасуючими кулями. Батько тягне мене за руку. Болото глибоке, я не дістаю до дна. Я все напівсонний і страшенно наляканий. «Болить», кажу я. Батько чує мене і одразу ж відповідає: «Віддай мені свій біль, віддай його мені».

Арон Аппельфельд,
сучасний ізраїльський письменник.

«Арон Кутерман з дитинства мріяв стати скрипалем,... який знав, як вибратися з гетто, як добратися до румунської території. Він виводив групи дорослих людей. І в перший раз мав змогу залишитися у Румунії та врятуватися. Він повернувся в гетто,...врятував з Печори десятки чоловік. В березні 1943 його схопили і розстріляли румуни. Його поховали на березі Дністра... Так він і не став великим скрипалем... 14-річний Хаїм Чорний з Копайгородського гетто, депортований з Бессарабії. З усієї родини вижив тільки він один. У лютому 1944 року разом з іншими дітьми під патронатом Міжнародного Червоного Хреста був відправлений пароплавом у Палестину.

З каталогу «Єврейські діти України жертви Голокосту».

«...в Одессе многие еврейские пары (муж и жена), которые, скрываясь от нацистов в оккупации, помногу месяцев провели вместе в маленьких, узких, темных помещениях, неприспособленных под нормальные условия жизни, очень много времени, после освобождения не сумели больше жить вместе и расстались...». Разрушение, распад еврейских семей после войны, это тоже один из результатов Холокоста...

Леонід Дусман.

➔ ***Поміркуйте:***

Як Ви можете пояснити думку Леоніда Дусмана про факт розпаду єврейських сімей як наслідок Голокосту?

3.3. Кримський півострів

Особливості життя євреїв у Криму

Єврейська громада Криму мала стародавні витоки, особливі культурні традиції та звичаї. На теренах Кримського півострова мешкали різні етнічні групи євреїв, перш за все це були *караїми* та *кримчаки*. Караїми зуміли довести нацистам, що вони є неєвреями. У цьому їм допомогли відомі єврейські історики та рабини, які знаходилися у Вільно (Литва) і до яких звернулося керівництво нацистської Німеччини як до експертів з цього питання. Для єврейських рабинів було очевидним, що караїми є частиною єврейського народу та єврейської культури, передусім тому, що вони сповідують *юдаїзм*. Проте рабини дали відповідь нацистам, що караїми не є євреями, тому що їх походження, звичаї, мова близькі до тюркської культури. Після кількох експертних перевірок, 5 січня 1939 року Третій райх визнав караїмів неєвреями, тому що їх «расова психологія» не є єврейською, і таким чином караїмам вдалося врятуватись від геноциду. Кримчаків знищували разом з усіма євреями Криму. Напередодні війни в цьому регіоні мешкало близько 70 000 євреїв, у тому числі 17 000 з них жили у 86 єврейських колгоспах, які знаходились головним чином у єврейських національних районах Криму — Фрайдорфському та Ларіндорфському. Перед окупацією встигли евакуюватись близько половини євреїв Криму.

➔ ***Подумайте:***

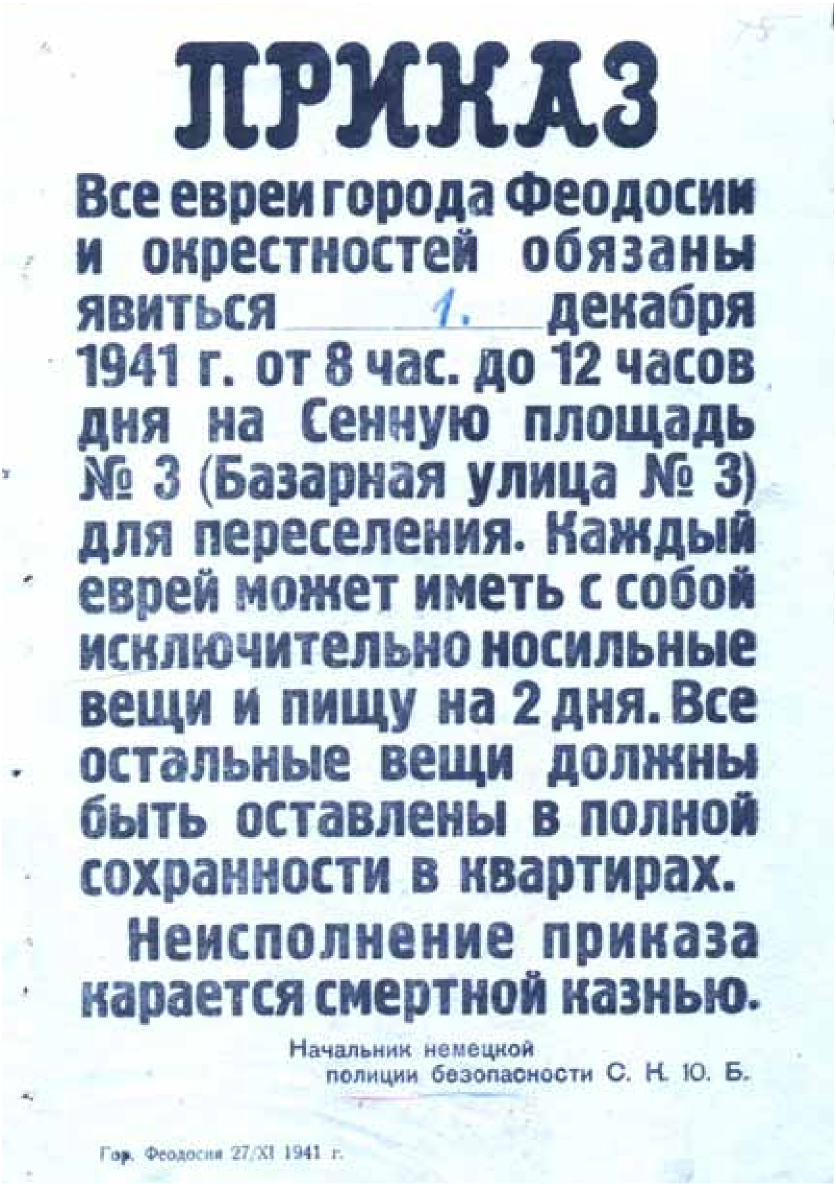
Чому єврейські рабини, знаючи, що караїми належать до єврейського народу, все-таки дали нацистам іншу відповідь, а саме що караїми — не є євреями? Яку мету вони ставили цією відповіддю?

Гетто

Гетто на теренах Кримського півострова нацисти не створювали (за виключенням Ялти). Євреїв концентрували у певних місцях, потім вели на розстріл. 20 листопада 1941 року єврейське населення Євпаторії було зібрано біля курортного вокзалу, 25–26 листопада відбувалися розстріли, загинуло 603 єврея. В Ялті євреїв міста 5 грудня зібрали у приміщенні Масандрівських казарм, де їх тримали до 18 грудня 1941 року. У цей день усіх євреїв вивезли звідти до Магарачу і розстріляли біля 4-ї балки. Загинуло 1500 чоловік.

Статистика чисельності єврейського населення напередодні війни на території Східної України та Криму

ПРИКАЗ

Все евреи города Феодосии и окрестностей обязаны явиться 1. декабря 1941 г. от 8 час. до 12 часов дня на Сенную площадь № 3 (Базарная улица № 3) для переселения. Каждый еврей может иметь с собой исключительно носильные вещи и пищу на 2 дня. Все остальные вещи должны быть оставлены в полной сохранности в квартирах.

Неисполнение приказа карается смертной казнью.

Начальник немецкой
полиции безопасности С. Н. Ю. Б.

Гор. Феодосия 27/XI 1941 г.

Наказ керівника зондеркоманди 10-Б німецької поліції безпеки та СД щодо «переселення» євреїв. На справді людей вивозили на розстріл

«Акції знищення»

У Сімферополі у грудні 1941 року нацисти знищили 12 тисяч євреїв і кримчаків. Місцем страти були протитанкові рови біля Ливенських дубків, а також на Севастопольскому шоссе поблизу Сімферополя. Узагалі у Сімферополі та його околицях за період нацистської окупації було замордовано 23325 євреїв. Повністю були знищені євреї Карасубазара, Бахчисарая, інших міст.

27 листопада 1941 року в м. Феодосія з'явився наказ німецької поліції, за яким євреї міста повинні були 1 грудня зібратися на Базарній вулиці № 3 для переселення в Україну. Але справжньою метою цього збору було зовсім інше. 4 грудня всі євреї Феодосії були розстріляні біля заводу «Механік».

Жахливі злочини проти цивільного населення вчинили гітлерівці у м. Керч. 28 листопада 1941 року єврейське населення міста, близько 2 500 чоловік, було зігнано в міську в'язницю, де протягом трьох днів нацистські кати знущалися над жінками, дітьми, старими. Багато людей замордовано у приміщенні в'язниці. Масові розстріли євреїв почалися 1 грудня.

Уривок з документу

З акта НДК про злочини німців у м. Керч:

«Місцем масової страти гітлерівці вибрали протитанковий рів поблизу с. Багерове, куди протягом трьох днів машини привозили... приречених.

... Німецькі кати винищили все єврейське населення міста... фашисти готували вбивства нових тисяч невинних людей. За планом гестапо 3 січня 1942 року мали знищити ще три тисячі чоловік. Підлягали знищенню кримчаки, караїми, вся радянська інтелігенція міста та інші громадяни. Але ці криваві наміри гітлерівські негідники не встигли здійснити — Червона Армія визволила від них місто...».

30 грудня 1941 р. у місті висадився десант чорноморських моряків, Керч було звільнено. Місто перебувало під окупацією півтора місяця, але вони були вкрай руйнівними для населення Керчі. Під час другої окупації Керчі, в червні 1942 р. нацисти знищили усіх кримчаків міста.

Статистика:

У Криму за період нацистської окупації було вбито 40 000 євреїв, включаючи 6 000 кримчаків. Тобто фактично все єврейське населення півострова, яке на встигло евакуюватись, було винищено нацистами.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

«Вони жили серед нас...»

Колаборація та рятування в Україні в добу Голокосту

4.1. Колаборація — найскладніша проблема історії Голокосту на теренах України

Світ занадто небезпечний,
щоб у ньому жити, — і не через провину тих,
хто чинить зло, а через тих,
хто стоїть поруч і нічого не робить.

Альберт Ейнштейн.

Українські євреї, що стали жертвами Голокосту на теренах України під владою нацистського окупаційного режиму, були знищені *нацистськими формуваннями СС, айнзацгрупами, підрозділами вермахту* часто-густо з допомогою місцевого неєврейського населення — українців, росіян, поляків тощо. Це історичний факт. Під час Голокосту існувала *колаборація* місцевого населення з нацистами. Існувала вона в різних формах: участь у поліційних формуваннях, в акціях розстрілу, охорона жертв, індивідуальна колаборація з окупаційною владою тощо... Також відомі факти, коли військовополонені українці чи люди інших національностей з теренів України були охоронцями в таборах смерті на теренах Польщі, зокрема в Треблінці, Белжеці та Соборі.

Стрілецька дивізія «Галичина» (м. Львів, 1943 р.)

Зі спогадів того, хто пережив:

«... Переді мною лист моєї 86-річної матері, якого я одержав наприкінці червня 1941 року зі свого рідного містечка Гримайлова. Вона писала, що три її сини, мої брати, а також її 18-річний онук загинули... Зокрема, вона писала: «Я не можу цього зрозуміти. Бог послав мені довге життя тільки для того, щоб мої старі очі побачили, як мої діти захлинаються власною кров'ю? Адже це були ті ж селяни, що звичайно заходили до нас, часто залишалися ночувати, дуже приятелювали з моїми дітьми, а тепер ці ж люди забрали моїх синів і немилосердно убили їх. У цей день розстріляли майже всіх чоловіків у містечку». Де шукати корені цієї моторошної, всепроникної ненависті?»

Давид Кахане.
Щоденник Львівського гетто.

➔ **На Вашу думку:**

Як можна відповісти на питання (чи можна взагалі) Давида Кахане та його матері... Аргументуйте Вашу відповідь.

Нацистська антисемітська пропаганда. Її вплив на колаборацію

Головне питання — це чому люди давали згоду на співробітництво у злочинах. Які були їхні мотиви? Провідну роль у підтримці колаборації на українських землях відіграла нацистська антисемітська пропаганда, яка звинуватила всіх євреїв, весь єврейський народ у злочинах сталінського режиму в період довоєнний 1930-х років: репресії, голод, переслідування. Усі євреї — діти, жінки чоловіки, старі звинувачувалися у злочинах комуністів, стражданнях людей тощо. Нацисти створювали умови для «помсти» євреям та підтримували серед місцевого населення такі бажання.

У 1939–1941 роках ситуація ускладнилася тим, що з окупованих німецькими військами польських земель в Західну Україну спрямувалася хвиля євреїв-біженців. Вважаючи СРСР єдиним порятунком від німецького терору, вони відверто ставали на бік Радянської влади. Ця ситуація виникла й відбилася в національній політиці 1940–1941 років — Організації Українських Націоналістів (напрям С. Бендери) ОУН(б), які трактували євреїв як опору московського більшовизму.

ОУН. УПА. Євреї

В історичній літературі, історичній пам'яті це відбилося в різних надуманих і ненадуманих звинуваченнях, стереотипах українського генетичного антисемітизму, єврейського більшовизму, які певною мірою вплинули на події Голокосту та їхнє наступне усвідомлення і осмислення.

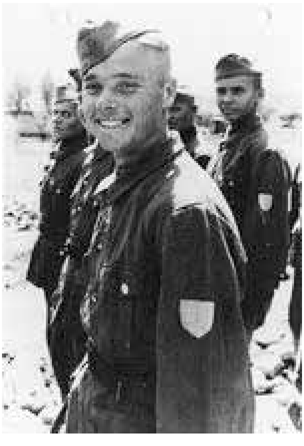

Один з численних антисемітських плакатів, що розповсюджувалися на території окупованої України

Голі єврейські жінки. Деякі з них тримають на руках дітей. Вишукувавшись у лінію, чекають розстрілу, здійсненого колаборантами

Важливим фактором соціально-політичного життя, який не можна недооцінювати, є наявність у той період політичної культури, як радянських ідеологів, так і проводів, ідеологів ОУН(б), особливо думки останніх, що німецько-радянська війна стане поштовхом до української революції, тактичних підходів до розв’язання політичних, державницьких проблем, зокрема пропагандистського трактування євреїв як «жидокомуни», тобто опори більшовизму в Україні.

Українські волонтери

У цьому контексті розглядається орієнтація українського визвольного руху в 1939 – першій половині 1942 року на Німеччину, яку намагалися трактувати як союзницю, з наступними змінами, тактикою спирання на власні сили (боротьба Української Повстанської Армії на три фронти з німцями, поляками, червоними), так і стратегія і тактика цього руху

щодо інших етносів, зокрема євреїв. Береться до уваги їхнє усвідомлення політики тотального винищення євреїв як прелюдії тотального винищення українців. Тактика ОУН щодо участі української поліції, українців у антиєврейських німецьких акціях.

І все-таки, незважаючи на упереджіность, пропаганду, довоєнний антисемітизм, бажання грошей, влади, життя, врешті-решт, люди під час Голокосту часто-густо стояли перед вибором, передусім моральним, людським вибором. Безумовно, у ситуації війни і окупації цей вибір стає набагато складнішим і вартує часто життя. Проте люди все одно мають рятувати людей — мабуть, у цьому випадку іншого вибору у нас немає...

Свідчення очевидця:

«У 1941 році, коли почалася війна, вони прийшли до Могильов-Подільського і відправили всіх євреїв до табору Печера, Тульчинського району. Вони знущалися над нами, і моїх батьків вони застрелили. Нас відправили на роботу. Дівчата добували торф руками. Ми працювали з 4-ї ранку до пізньої ночі... вони казали, що закінчиться літо і тоді всіх «юдов» уб'ють. Ми втекли, куди очі дивилися... За нами бігли і багатьох з нас повбивали. Мене врятував українець, він взяв мене до себе і сховав. Його сусід розповів німцям, що «у дворі жидівка». Німець прийшов, щоб мене застрелити, але українець почав з ним битися, а я в цей час втекла на румунську територію...»

«Черная книга». Роза Ліндвор, 15 років.

Протест Митрополита Андрея Шептицького

Чи не єдиним в Європі офіційним протестом проти винищення євреїв були протести глави Греко-Католицької церкви Митрополита Андрея Шептицького, попри його ситуаційні оцінки Німеччини як визволительки від більшовицького терору. Завдяки діям Митрополита і його брата Климентія Шептицького було врятовано близько 150 єврейських дітей, рабина Львова Давида Кахане та його родину.

4.2. «...Вічні, незгасимі зірки розуму, добра і гуманізму...» Рятування євреїв. Праведники народів світу

У добу Голокосту на українських землях була, як казав відомий філософ і політолог Цвєтан Тодоров, ситуація екстреми, повного напруження сил людей, що опинилися в немилосердній, абсолютно жорстокій ситуації нацистської, безжалісної до всіх, антилюдської за суттю, окупації. Але щодо євреїв нацистська окупація була найжахливішою, коли вони були поставлені в умови тотального переслідування та відкритого вбивства. У таких умовах, коли в усіх без винятку країнах Європи, де були нацисти, писали в газетах, попереджували в об'явах і т. ін., що будь-яка допомога чи рятування єврея, єврейської жінки, дитини, старої людини буде каратися миттєво і тільки в один спосіб — смертю... Ані в'язницею, ані концтабором, ані грошима, ані чим іншим, а тільки смертю... У такій екстремальній ситуації неєвреї, які вирішували рятувати євреїв, ховати їх у себе, робити фальшиві документи, приносити їжу, сприяти втечі з гетто чи з табору тощо, такі люди в тих умовах мали особливий склад душі, співчуття до чужих обставин, до чужої трагедії, вони були просто героями, тому світ їх і називає **Праведниками народів світу.** За даними Музею Яд Вашем з Єрусалиму, який

Праведник народів світу Тетяна Зеленська

Праведник народів світу Мовчан і Катерина Панченко

збирає відомості про таких людей у 27 країнах Європи, де був Голокост, їх в Україні сьогодні більш як ***дві з половиною тисячі.*** Ці люди врятували честь українського народу і української культури під час жахливої екстреми Другої світової війни на теренах Європи і нашої України...

Думка історика:

«... в роки нацистської окупації України врятувати єврея було справжнім подвигом, чи навіть героїзмом, але героїзм не може бути явищем щоденним...»

Ярослав Грицак
Українці в антиєврейських акціях в роки Другої світової війни.

➔ Подумайте:

Що Ви можете сказати з цього приводу?
Аргументуйте свою відповідь.

Зі спогадів того, хто пережив:

«...я одержав притулок у бібліотеці митрополита. Чернець, що прислужував митрополитові, тричі на день приносив мені їжу. Моя їжа складалася, головним чином, із хліба та овочів, а іноді я одержував варене яйце або склянку молока. Все це приносили не з кухні, тому що моє перебування в палаці трималося в таємниці. Про нього, крім митрополита, знали лише дві особи: цей чернець і секретар митрополита, священик Грицай. Останній, розумна і добра людина, був дуже прихильний до мене, дуже тепло ставився до євреїв і щиро їм співчував... На другий день свого перебування в палаці я удостоївся візиту ігумена Климентія Шептицького,... він розповів про мою дружину і дочку... вони здорові і перебувають у безпеці. Мою дружину забезпечили надійними українськими документами і вона працює в місті, а дитину влаштували в дитячий будинок... Я бачив, що він глибоко розуміє невимовну трагедію мою і мого народу і щиро нам співчуває, сприймаючи наші муки, як свої власні. Якось він мені пообіцяв, від свого імені і від імені митрополита, зробити все можливе, щоб врятувати єврейських дітей. «Але я повинен сказати, — додав він, — що це дуже важке завдання. Не кожен здатен піднятися до того, щоб ризикувати своїм життям заради порятунку єврея. Не кожний готовий до такого вчинку. Дівчаток рятувати легше, ніж хлопчиків. Митрополит розіслав інструкції деяким священикам у повітових містах, як рятувати дітей і куди їх приводити, але я не можу назвати імена цих людей...з міркувань безпеки».

Щоденник Львівського гетто.
Спогади рабина Давида Кахане.

➢ Завдання для роботи з текстом

1. *Про що говорить автор?*
2. *Чому, на Вашу думку, митрополит Андрей Шептицький вирішив допомагати переховуватися Давиду Кахане?*
3. *Про що може свідчити факт заклику митрополита до священиків рятувати дітей?*
4. *Що можуть означати слова Климентія Шептицького «Не кожний готовий до такого вчинку»?*

➔ Проаналізуйте висловлювання матері Марії та порівняйте його зі спогадами Давида Кахане.

«Не існує єврейського питання. Є християнське питання. Якщо б ми були справжніми християнами, тоді ми би всі начепили зірки. Настав час сповіді...».

Мать Марія (Єлизавета Скобцева).

➢ Питання

1. *Що можуть означати слова «Настав час сповіді...»?*
2. *Що для Митрополита Шептицького та матері Марії означало «бути справжніми християнами»?*

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

«...Не зробити те, що хоче твій ворог...»

Єврейський Рух Опору в Україні в період Голокосту

5.1. Намагання збройного Опору євреїв

Проблема опору єврейства України часів Голокосту. Передусім треба сказати головне: українські євреї, як і їхні брати в усіх європейських країнах, чинили опір нацизмові. У тих умовах, в які гітлерівська Німеччина поставила єврейський народ, будь-які протидії окупаційному режимові можна вважати Опором. В умовах, коли нацисти вимагали від євреїв не тільки життя, але й зради власній культурі, релігії, будь-які спроби зберегти цю культуру і цю релігію ми маємо вважати Опором. Коли німецькі націонал-соціалісти ставили на меті не тільки фізичне знищення євреїв, а й приниження їх, знущання над людською гідністю, намагання зберегти людську гідність у нелюдських умовах ми маємо вважати Опором.

Виокремлюють такі форми опору: збройний, беззбройний, але організований, напіворганізований чи стихійний. Ми долучаємо ще й таку форму, як пасивний.

Євреї були бійцями Радянської Армії, воювали у червоних партизанських з'єднаннях, в угрупованнях ОУН (б), УПА, польських Армій Людовій, Армії Крайовій, що діяли на теренах Західної України.

Українські євреї брали активну участь у радянському партизанському русі на теренах України, вони були учасниками партизанських загонів С. Ковпака, О. Медведєва, О. Федорова та інших відомих

Повстання в гетто на окупованій території СРСР, включаючи Україну

радянських партизанських командирів. Вони були партизанами на теренах Вінницької області, Волині. Також відомі факти єврейських повстань у гетто на західних землях України, яскравий приклад — повстання в гетто міста Тучина, яке було на теренах Західної Волині.

Опір євреїв як етнонаціональний процес досліджується з методологічних позицій відомого професора Єгуди Бауера «як будь-яка групова діяльність, що свідомо здійснювалась проти відомих чи уявних законів, дій чи намірів, спрямованих німцями чи їхніми поплічниками проти євреїв».

В Україні практично були відсутні умови для організованого збройного опору єврейських спільнот: блискавичне винищення євреїв на Сході України, запровадження на Заході гетто, де єврейське населення перебувало на межі вимирання від голоду та хвороб.

Становище євреїв, що зуміли втекти з гетто в радянські партизанські загони залежало від оточення неєвреїв, реакція яких на страждання була різною — від байдужості, ситуативної допомоги до відвертої ворожості, поліційного терору, рідше жертовності та врятування.

Єврейські партизани

5.2 Беззбройний опір євреїв

Беззбройний, пасивний опір фактично починається ще до нападу Гітлера на СРСР. Це різні способи втечі від реальної небезпеки (біженці з Польщі), у 1941–1944 роках боротьба за виживання в гетто, налагодження зв'язків з прихильним місцевим населенням: контрабанда, нелегальне виробництво, величезна винахідливість у облаштуванні бункерів, схованок, опір акціям, втечі під час облав, пошуки «арійських документів», передача дітей у християнські сім'ї, притулки. Дуже велику роль відігравала підтримка громадського, релігійного життя в гетто, таборах примусової праці.

Важливою формою опору євреїв, особливо в Західній Україні, Закарпатті, слід вважати етнічну солідарність, усвідомлення свого єврейства як жертовності, приреченості на смерть як даності, віднайдення, можливо, втраченої належності до єврейства, релігійно-обрядова демонстрація свого єврейства. Про наявність і значення цієї форми опору свідчить історична пам'ять неєврейського населення.

Зі спогадів рабина Давида Кахане:

«... Не було не вимовлено ні слова вітання. Серце, єврейське серце, що так тонко відчуває, знало, що цього разу їхня дочка прийшла не за тим, щоб одержати благословення, а щоб попрощатися з ними перед розлукою. Так батьки розлучалися зі своїми дітьми, брати з сестрами... Вони не дожили до наступного **Йом-Кіпура**....».

«І раптом я пригадав: Боже, сьогодні день, коли запалюють першу свічку на **Хануку!** ...Мої думки поринули у минуле. Я почав порівнювати нашу трагедію з часами Хасмонейського періоду. Тоді ми були переможцями. Але зараз навіть знаходяться євреї, що втікають з гетто, і, ховаючись у польських лісах, починають зі зброєю в руках боротися проти архівбивць, яких не знала історія людства. ...Думав я про це, сидячи у Львівському таборі... Я розбудив свого сусіда і ми, як одержимі, почали шукати свічу. Незабаром я знайшов два недогарки і сірники. «Євреї! — закричав я, як божевільний, — Євреї! Сьогодні день першої ханукальної свічі! Євреї! Слухайте благословення першої свічі Ханукі!»

ГЛОСАРІЙ
основних термінів з історії Голокосту*

Айнзацгрупи або ейнзацгрупи (Einsatzgruppen) — оперативні групи; мобільні поліцейські формування, призначені для знищення *військовополонених*, проведення *акцій* з *ліквідації* населення на окупованих територіях. Виділялися зі складу *СД, СС*, поліції безпеки й підпорядковувалися головному імперському управлінню безпеки (RSHA). А. своєю появою зобов'язані спеціально створеній службі безпеки та агентам *гестапо*, які працювали в тісному контакті з австрійською поліцією під час арешту антифашистів після *аншлюса* Австрії. Перед вторгненням до Чехословаччини А. (два айнзац-штаби) були вперше створені Вальтером Шелленбергом за наказом Райнхарда Гайдріха з метою придушення опору з боку цивільного населення. Перед вторгненням до Польщі було створено шість А., які поділялись на айнзатцкоманди по 100 осіб і *зондеркоманди*. Головним завданням А. у Польщі було знищення польської інтелігенції та *євреїв*. Перед вторгненням на територію СРСР було створено чотири А. (весна 1941 р.) загальною чисельністю спочатку близько 2000 осіб. Місцем їх формування стала школа прикордонної поліції в Претцше-на-Ельбі (Саксонія) та сусідні міста Дюбен і Бад-Шмідеберг. Групи поділи фронт між собою за географічною ознакою і діяли в запіллі відповідних груп армій: група «А» (командир В. Шталекер, згодом Х. Йост, Х. Ахамер-Піфрадер, Ф. Панцингер, В. Фукс) — Прибалтика; «В» (командир А. Небе, згодом Е. Науман, Х.-А. Беме, Е. Ерлінгер, Х. Зеетцен) — напрям Мінськ–Смоленськ–Москва; «С» (командир О. Раш, згодом М. Томас) — Україна; «D» (командир О. Олендорф, згодом В. Біркамп) — південні райони України, Крим, Кавказ. До складу кожної А. входило 1000–1200 осіб, які були роз-

* Друкується за виданням: Голокост в Україні (1941–1944). Словник-довідник / Упорядники О. Гісем, О. Мартинюк. — Видання Укр. центру вивч. історії голокосту. — К.: Сфера, 2007.

поділені між кількома айнзацкомандами. До складу А. входило приблизно 350 есесівців (резервісти), 150 шоферів і механіків, 100 членів гестапо, 80 співробітників *допоміжної поліції*, яких набирали, як правило, на місці, 130 співробітників *поліції порядку*, 40–50 співробітників кримінальної поліції, а також 30–35 співробітників СД. Також за штатом передбачалась певна кількість перекладачів, радистів, телеграфістів тощо. Керівний склад був з гестапівців, співробітників *СД* і кримінальної поліції. Дії на радянській території А. розпочали в червні 1941 р. Згодом було створено ще чотири А.: «Е», «G», «H», «Хорватія». Головним завданням А. було знищення комісарів, співробітників *НКВД*, антифашистськи налаштованих етнічних німців, партизанів, євреїв, циган та інших «небажаних елементів». За період своєї діяльності до літа 1942 р. А. знищили на території СРСР близько 750 тис. осіб, переважно євреїв. На України А. «С», «D» знищили понад 200 тис. євреїв. Були розформовані у 1943–1944 рр.

Акція «Райнхард» (Aktion Reinhard) — кодова назва нацистського плану *знищення* польського єврейства. Названа за іменем генерала *СС* Рейнхарда Гайдріха, який очолював Головне управління імперської безпеки (RSHA), загинув у червні 1942 р. у результаті замаху, організованого чеськими партизанами. АР. проводилася з осені 1941 р. до кінця літа 1943 р. під керівництвом генерала *СС*, начальника *СС* і поліції дистрикту Люблін Одило Глобочніка. У ході АР. *євреїв* з Польщі *депортували* в три *табори смерті* — Белжець, Собібор і Треблінку II. Як писав Глобочнік у 1944 р., мета АР. полягала в такому: 1) знищення польських *євреїв*; 2) *експлуатація* кваліфікованих єврейських робітників перед їхнім *знищенням*; 3) *конфіскація* матеріальних цінностей, що належали євреям; 4) пошук і конфіскація *єврейської* нерухомої *власності* (підприємств, житла, земель). Масові убивства *євреїв* у Бельжеці тривали з березня 1942 р. по грудень 1942 р. (убито близько 500 тис. *євреїв*), у Собіборі — із травня 1942 р. по жовтень 1943 р. (убито близько 250 тис. *євреїв*), у Треблінці II — з липня 1942 р. по серпень 1943 р. (убито близько 870 тис. *євреїв*). Жертвами АР. були переважно *євреї*, *депортовані* з польських *гетто*, однак це були також *євреї* з Голландії, Франції і Македонії. У підсумку у ході АР. було убито близько 1 млн. 700 тис. *євреїв*. Серед жертв АР. були також поляки, *цигани* і радянські *військовополонені*.

Антиєврейська політика — система заходів, правових норм, які покликані обмежити, принизити, скасувати, позбавити прав єврейське населення в економічній, політичній, соціальній та інших сфе-

рах життя. Нацистська влада послідовно дотримувалася А.п. в Німеччині у 1933–1939 роках, а з початком Другої світової війни в інших окупованих країнах Європи.

Антисемітизм — одна з форм *національної нетерпимості,* виражена у ворожому ставленні до *євреїв* — від нехтування у побуті, правової *дискримінації* до *єврейських погромів.* А. сформувався історично на базі релігійної мотивації як реакція на конфесійні особливості *іудаїзму.* На рубежі XIX–XX ст. А. перетворився в досить впливову політичну ідеологію, остаточно втратив релігійну основу. Найбільш теоретично розробленим був німецький А. Його класиками були німецькі публіцисти Е. Дюрінг, О. Глагау, В. Марр. Після Першої світової війни *нацистська* пропаганда у Німеччині стала свідомо розпалювати у суспільстві А., звинувачуючи євреїв у всіх поразках німців у роки війни. З 1933 р. А. у Німеччині став офіційною ідеологією, що була втілена в реальну практику *Голокосту.*

Бабин Яр — місцевість у Києві, де під час гітлерівської *окупації* міста було здійснено *акції* масового *знищення* спочатку *євреїв*, а згодом комуністів, підпільників, *військовополонених*, українських націоналістів тощо (близько 100 тис. осіб). Бабин Яр, як і Аушвіц на теренах Польщі та інші місця окупованої Європи, де відбувалося тотальне знищення євреїв, вважають символами *Голокосту і* взагалі людської трагедії.

Ванзейська конференція («Конференція статс-секретарів») — була скликана у передмісті Берліна на березі озера Ванзеє 20 січня 1942 р. для ознайомлення керівництва *Третього райху* з планом *«остаточного розв'язання єврейського питання».* Зібрання заступників міністрів (статс-секретарів) шляхів сполучення, економіки, озброєння і закордонних справ, яке проводив Р. Гайдріх. На ньому було затверджено протокол, що містив програму масового *знищення євреїв* і «контрольну цифру» осіб, що підлягали ліквідації, — 11,5 млн. євреїв, які проживали в Європі. Рішеннями В.К. передбачалося: *депортацію* всіх євреїв у *табори смерті*; негайне знищення тих, хто був не в змозі працювати; примушування до *каторжної* праці, при недостатньому харчуванні; поступове винищення всіх євреїв.

Генерал-губернаторство Польське (Варшавське) — адміністративна одиниця, утворена з частини польських земель (центральні та

східні) з центром у Варшаві після загарбання Польщі німецькими військами у вересні 1939 р. Г.-Г. утворено 12 жовтня 1939 р. Після нападу на СРСР до складу Г.-Г. увійшли західноукраїнські землі, на яких було утворено *Дистрикт Галичина*.

Геноцид (від грец. Genos — рід, плем'я і латин. Caedo — вбивати) — *знищення* окремих груп населення за расовими, національними, етнічними або релігійними мотивами, а також штучне створення життєвих умов, несумісних з життям. Термін Г. уперше використав польсько-єврейський юрист Рафаель Лемкін (1901–1959) у книзі «Європа під владою осі Берлін–Рим» (видано у 1944 р. англ. мовою) для позначення політики і практики винищення *євреїв нацистами*. Прояви Г. були відомі людству і раніше (наприклад, масове вбивство вірмен у Туреччині у 1895–1896, 1915–1916 рр.). Після Другої світової війни Г. і підбурювання до нього було визнано злочином. 11 грудня 1946 р. ГА ООН ухвалила резолюцію, яка засудила Г. з погляду міжнародного права. 9 грудня 1948 р. ГА ООН одноголосно ухвалила *конвенцію* «Про попередження злочину Г. і покарання за нього». Цю конвенцію було ратифіковано і вона набула чинності 12 січня 1951 р. Згідно з конвенцією покарання передбачено також за такі дії, як підбурювання до Г., спроби Г., співучасть у змові з метою здійснення Г. Дія конвенції поширюється на будь-якого злочинця незалежно від його соціального стану. Вона застосовується однаковою мірою як до посадових, так і до приватних осіб, а також до тих, хто несе відповідальність за ухвалення законів про Г.

Згідно з конвенцією під Г. розуміють: 1) убивство членів якої-небудь групи; 2) нанесення серйозних тілесних ушкоджень або вчинення дій, що призвели до психічних розладів у членів такої групи; 3) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове її знищення; 4) заходи, розраховані на запобігання народження дітей у середовищі якої-небудь групи; 5) насильницька передача дітей з однієї групи до іншої.

Гетто — ізольована частина міста у християнських країнах, відведена для проживання *євреїв*. Термін Г. походить з Італії (1516 р.) від назви ливарного заводу у Венеції, поблизу якого знаходився єврейський квартал. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст Г. в Європі зникають. У роки Другої світової війни нацисти обрали цей термін для позначення спеціально відведених для примусового утримання *євреїв* частин міста з метою їхньої *ізоляції* та подальшого *знищення*. Початок створення Г. нацистами було покладено 21 вересня 1939 р.

наказом шефа RSHA Р. Гайдріха. Перше Г. з'явилося на території Польщі у жовтні 1939 р. Наприкінці 1941 р. у Терезієнштадті було створено показове Г. для євреїв Богемії та Моравії. Найбільша кількість Г. існувала на території Польщі. Г. були закритого типу — ізольовані від зовнішнього світу і відкритого — вихід і вхід населення були відносно вільні. Основні ознаки Г.: концентрація єврейського населення в певному районі міста з певним статусом, наявність *юденрату* і *примусової праці* мешканців Г. Створювати Г. на українських землях розпочали в липні-серпні 1941 р., в основному на західних землях України. На території *Райхскомісаріату «Україна»* і в зоні військового управління *нацисти* знищували *євреїв* переважно без створення Г. Також Г. були на теренах *Трансністрії*, у румунській зоні окупації, де частина *євреїв* дочекалася *визволення*. Основну масу Г. в Україні було ліквідовано до початку 1943 р. Останнє Г. в Європі нацисти знищили в серпні 1944 р. у Лодзі. Через нелюдські умови життя в Г. іноді виникали *повстання*. Найвідомішим є повстання у Варшавському Г. (1943 р.). Загалом відомо про повстання у 20 Г., на території України у шести: Тучин (3.9.1942 р.), Кременець (9.9.1942 р.), Луцьк (12.10.1942 р.), Стрий (28.4.1943 р.), Броди (17.5.1943 р.), Львів (1.6.1943 р.).

Голокост (у перекладі з давньогрецької — «всеспалення») — організоване та планомірне *знищення* єврейського населення нацистами та їхніми союзниками в роки Другої світової війни. *Жертвами* Г. стали близько 6 млн. *євреїв* (в Україні — понад 1,4 млн.). Це складало близько двох третин європейського чи третину світового єврейства. Не має єдиної точки зору щодо періодизації Г. Одні дослідники зазначають період 1933–1945 рр., включаючи переслідування євреїв у Німеччині в перші роки нацизму, інші — 1941–1945 рр., тобто період тотального знищення. Для позначення Голокосту використовуються також терміни *Катастрофа, Шоа́.*

Депортація — примусове, насильницьке переселення людей за межі місць їх постійного проживання. Один із елементів політики *переслідування євреїв нацистами*. У період *«остаточного вирішення»* Д. євреїв здійснювала спеціально організована мережа нацистських установ у всій Європі.

Дискримінація — цілеспрямоване обмеження або позбавлення прав громадян за расовою ознакою (расова дискримінація), національністю, статевими ознаками, за релігійними, політичними пере-

коннаннями тощо; зумисне створення нерівноправних умов для держави чи групи держав.

Дистрикт Галичина (округ Галичина) — адміністративно-територіальна одиниця *Польського генерал-губернаторства* у 1941–1944 рр. Включала в себе території сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (без північних районів) областей.

Єврейська громада — форма організації єврейського населення в *діаспорі (країнах розсіювання)*. Є.Г. є організатором національного, релігійного життя *євреїв*. У роки *Голокосту нацисти* активно створювали Є.Г. на території СРСР, де вони фактично припинили існування на початку 30-х років XX ст., з метою зосередження, пограбування та подальшого *знищення* єврейського населення.

Жидо-більшовизм — ідеологічне кліше, яке використовували с пропагандистською метою нацистська влада та місцеві колабораціоністи на окупованій території СРСР для позначення політичного устрою Радянського Союзу. Вони стверджували, що ідеї комунізму є справою рук *євреїв* з метою підкорити світ своїй владі. Підставою для такого твердження стало те, що частина теоретиків марксизму, а також лідерів російського більшовизму були за національністю євреями. Запозичено з націоналістичної ідеології та риторики ультраправих політичних рухів 20-х років XX ст.

Іудаїзм (юдаїзм) — одна з найстародавніших етнічних релігій, релігія давніх *євреїв*, що проживали на території Палестини, та віруючих сучасних євреїв, заснована, відповідно до Біблії, на заповітах Бога Аврааму близько 2000 до н.е. і поновлена заповітами Мойсея близько 1200 до н.е., якому Бог передав 10 заповітів. І. базується на концепті всюдисущого вічного Бога, чия воля та особливе ставлення до єврейського народу відбиті в *Торі*. Основний принцип І. — віра в єдиного Бога, що сформувалася поступово через злиття понять: Бог отців, Ягве (що був у давніх юдеїв богом гір і пустель), і Господь — грізний Бог, який з'явився перед Мойсеєм. Бог Старого Заповіту має багато імен: Саваот, Ягве, Єгова, Елохім залежно від контексту їх вживання. В І. заборонено криваві жертви. Зі Старого Заповіту відомо, що нащадки дванадцяти синів Іакова — дванадцять колін Ізраїлевих потрапили в Єгипетське рабство. Бог закликав Мойсея визволити їх. Коли сам Бог наслав на Єгипет «10 казней», фараон

відпустив народ Ізраїлю, але потім передумав і наказав своєму військові наздогнати Мойсея біля Червоного моря. І тут, за велінням Бога, води морські розступились, а над єгипетським військом зімкнулись. Вихід з єгипетського полону відзначається під час свята Пасхи. Юдеї вірять у загробне життя, шанують суботу — день, коли заборонена будь-яка робота та творчість, день, що нагадує про останній день творіння. Святе місце для юдеїв — Стіна плачу. У столиці давньоєврейської держави Єрусалимі будо збудовано Храм, сьогодні від нього залишилась лише Західна стіна — Стіна плачу, яка є пам'яткою про зруйнування Храму (70 р. н.е. Храм зруйнували римляни) і держави. Сьогодні юдеї з усього світу приїжджають, щоб помолитися біля Стіни плачу.

Їдиш — побутова мова з групи германських мов єврейського населення Східної та Центральної Європи, а також США. Сформувалась під значним впливом німецької. Відома з X ст. У період XII–XVIII ст. існувала переважно як розмовна. З XVIII ст. на її основі розвивається їдіш-література. Після *Голокосту* і *еміграції* єврейства до *Ізраїлю* І. втратив свої позиції. Сьогодні мовою їдиш володіє понад 2 млн. людей, переважно в Європі, Ізраїлі та США.

Колабораціонізм — явище, притаманне періоду Другої світової війни. Співробітництво урядів, окремих осіб з *окупантами*. Виокремлюють К. економічний, політичний, військовий, релігійний. За даними Міністерства східних окупованих територій *Третього райха*, на січень 1945 р. у німецьких збройних силах і допоміжних формуваннях добровільно служили 600 тис. представників «східних народів» (тобто колишніх радянських громадян).

Колабораціоністи — особи, які співробітничали з окупаційною владою.

Концентраційний табір (концтабір) — місце для ізоляції та утримання «небажаних елементів», переважно у нелюдських умовах, яких оголошували ворогами режиму. Установи в нацистській Німеччині та в окупованих нею країнах. Уперше офіційно згадуються в Німеччині у 1933 р. Місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру, в якому вони опинялися за рішенням *гестапо*, без слідства й суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання (*ізоляції*), з метою поступового *знищення* в'язнів непосильною *каторжною* пра-

цею, голодом, *екзекуціями*, *тортурами*, вбивствами і стратами, підпорядковане інспекції концентраційних таборів *Третього райху* з характерними ознаками: повна ізоляція в'язнів; реєстрація ув'язнених і запровадження спеціального одягу й системи розпізнавальних знаків і номерів; охорона військами СС; використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС; незастосування превентивного ув'язнення як покарання або як заміна тюремного ув'язнення. Фахівці налічують за нацистською класифікацією понад 60 видів таборів: перевиховання, інтернування, трудові, каторжні, для військовополонених, заручників тощо. Наслідком поєднання системи таборів з політикою масового вбивства стала поява *таборів смерті*. За класичною моделлю до К.Т. на території України відносять табори у Львові (Янівський) та в Києві (Сирецький). За підрахунками істориків на території Європи нацисти створили 1634 К.т. зі своїми супутниками й 900 трудових таборів.

Кримчаки — субетнічна група, яка сформувалася на території Криму в період пізнього середньовіччя та Нового часу із різнорідних хвиль єврейської міграції на півострів та запозичила побутову мову та повсякденну культуру кримських татар, але зберегла при цьому іудаїзм як релігію та іврит як мову богослужіння. Напередодні Другої світової війни в Криму проживало близько 7 тис. К. До 80% К. нацистські окупанти знищили.

Нацизм — скорочення від *націонал-соціалізму*, одна з назв німецького *фашизму*.

Нацисти — члени *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП)*.

Нюрнберзькі закони — система законодавчих актів («Про громадян Райху», «Про захист німецької честі і німецької крові»), які були прийняті на з'їзді *нацистської партії (НСДАП)* у Нюрнберзі 15 вересня 1935 р., що юридично оформили позбавлення *євреїв* громадянських прав.

Окупація — форма встановлення контролю агресором над загарбаними територіями.

Опір — система заходів, яка передбачає непокору зовнішнім впливам. Здатність протистояти, протидіяти кому-небудь, чому-небудь, змагатися з кимось, чимось. Антинацистський О. *євреїв* у роки *Голокосту* включає всі їхні дії, спрямовані проти намірів здійснити *гено-*

цид єврейського народу. О. євреїв відбувався в різних формах (збройні повстання, діяльність підпілля, партизанських загонів тощо, економічне, культурне протистояння, *духовний опір*, індивідуальне протистояння).

Сталінізм — форма тоталітарного режиму, що сформувався у СРСР за часів перебування при владі Й. Сталіна (1929–1953 рр.). Характеризується культом особи Й. Сталіна, жорстокими репресіями проти всіх верств суспільства з метою придушення реального та можливого опору існуючому режиму, спробою побудови «соціалізму в окремо взятій країні» шляхом проведення форсованої індустріалізації, суцільної колективізації, «культурної революції» та боротьби з «ворогами народу».

Табір смерті — територія, спеціально виділена і обладнана для масового знищення людей. Шість таборів смерті (Аушвіц, Треблінка, Собібор, Майданек, Хелмно, Белжець) були створені для знищення *євреїв*. Як висловився один есесівець: це були «прості, але справно *працюючі конвеєри смерті*». Процес знищення партії в'язнів тривав одну-дві години. Пережили ці табори кілька сотень людей.

Тоталітарний режим — модернізуючий і мобілізуючий режим, який ефективно діє лише в екстремальних ситуаціях. Ознаки Т.р. див. *тоталітаризм, тоталітарне суспільство*. Т.р. покликаний виконати надзадачу: виховати «нову людину», змінити основу існування людства. У досягненні цієї мети важлива роль відводиться державі, яка зрощується з правлячою партією, на чолі якої стоїть *вождь (фюрер)*. Важливим засобом управління за Т.р. стає *терор*, який виконує також ідеологічну й виховну функції. Т.р. повністю нівелює людську особистість.

Яд Вашем (івр. «Пам'ять та ім'я») — Меморіальний музей та Інститут пам'яті жертв Голокосту та героїв Опору в Єрусалимі. Заснований у 1953 р. з ініціативи Кнесету — парламенту Ізраїлю. Розташований на пагорбі Пам'яті, на захід від гори Герцля. Я.В. є провідним у світі Меморіальним центром зі збереження пам'яті про Голокост. Головна мета — увічнити пам'ять шести мільйонів *євреїв* і тисяч єврейських громад, які були *знищені нацистами* та їхніми поплічниками, а також віддати данину поваги борцям із *фашизмом* і *Праведникам Світу*.

Поряд з музеєм розташовані дві роботи скульптора Натана Раппопорта: «Останній шлях» (справа) и «Повстання в гетто» (зліва). Біля входу стоїть монумент Нафтали Безема «Стіна Катастрофи і героїзму».

Я.В. збирає імена жертв *Голокосту*, матеріали і документи, що належать до цього періоду історії, публікує матеріали про *Катастрофу (Шоа)*. До нього входять Міжнародний науково-дослідницький інститут історії Катастрофи, бібліотека та архів з теми Шоа, а також Зал Імен, Міжнародна школа з вивчення Шоа, історичний музей, художній музей і багато інших унікальних меморіалів. Серед них — Дитячий Меморіал, Долина Громад, Меморіал депортованим, Алея та Сад *Праведників Світу* тощо. Навколо музею розбито парк імені Януша Корчака (польського вчителя, який добровільно відправився у *табір смерті* з єврейськими дітьми, що були його вихованцями).

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ

Основні події

- 1933 рік — бойкот єврейських магазинів у Німеччині. Спалення книг, авторами яких були євреї (Т. Манн, А. Цвейг, К. Маркс, А. Ейнштейн, З. Фрейд, Л. Фейхтвангер, Г. Гейне)
- 1935 — Нюрнберзькі закони — обмеження громадянських прав євреїв.
- 1938 — загальнонімецький єврейський погром — «Крісталнахт». Дискримінація єврейського населення поширюється на усі сфери життя.
- **1939–1941** — перший етап Голокосту в Європі. Створення гетто, концентрація та спонтанні вбивства (Німеччина, Австрія, Польща, Чехословаччина, Франція, Нідерланди...).
- 23 серпня 1939 — Пакт (угода) між гітлерівською Німеччиною та сталінським СРСР про ненапад, так званий «Пакт Рібентропа–Молотова».
- 1 вересня 1939 — напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.
- 17 вересня 1939 — вторгнення на терени Західної України (Галичина, Волинь, що були у 1918–1939 частиною Польщі) військ Червоної Армії, приєднання цих земель до СРСР у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки.
- Червень 1940 — приєднання теренів Північної Буковини, що належала Румунії, до складу Радянської України.
- 1939–1941 — насильницька радянізація Галичини, Волині, Буковини, припинення існування єврейських громад на цих українських теренах.

- **1941–1943** — другий етап. Тотальне вбивство єврейського народу — чоловіків, жінок, дітей, старих. Масові розстріли, гетто, концтабори. Аушвіц, Бабин Яр.
- 22 червня 1941 — напад нацистської Німеччини на СРСР, відразу початок переслідувань євреїв в Україні, Білорусі, Литві, Латвії, Естонії.
- 29 червня — початок липня 1941 — захоплення нацистами Львова, перші погроми проти єврейського населення міста за участю колаборантів. Загинуло близько 5 000 людей.
- Липень–серпень 1941 — вбивства євреїв та єврейських громад німецькими окупантами та їх прибічниками в Станіславі, Тернополі, Золочеві, Бережанах, Радомишлі, Бердичеві та інших містах України.
- 1 серпня 1941 — створення «дистрикту Галичина» з центром у Львові в межах польського Генерал-губернаторства.
- 19 серпня 1941 — створення окупаційної зони «Трансністрія» з центром в Одесі під управлінням Румунії.
- 20 серпня 1941 — створення Райхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному.
- 26–28 серпня 1941 — розстріл угорських і місцевих євреїв у м. Кам'янець-Подільському. Загинуло близько 23 000 людей.
- 15 вересня 1941 — розстріл євреїв Бердичева, понад 10 000 людей було вбито.
- 29–30 вересня 1941 — вбивство євреїв у Києві, у Бабиному Яру, за даними айнзацгрупи «С» було знищено 33 771 єврей.
- Вересень–листопад 1941 — розстріли єврейського населення Вінницької області в німецькій зоні окупації.
- Вересень 1941 — створення єврейського гетто у Львові, одного з найбільших в окупованій нацистами Європі.
- Жовтень 1941 — розстріл єврейського населення в Дніпропетровську, близько 12 тисяч людей загинуло.
- 24—26 жовтня 1941 — розстріл євреїв Одеси, було замордовано понад 20 000 людей.
- 12–14 грудня 1941 — розстріл євреїв Харкова у Дробицькому Яру, загинуло понад 10 000 людей.
- Кінець 1941 — початок 1942 — знищення євреїв і кримчаків на теренах Криму (Сімферополь, Ялта, Севастополь, інші міста).
- 19 березня 1942 року — перша депортація євреїв Львова до табору смерті Белжець, що в Польщі.

- 1942–1943 — функціонування гетто у Львові, Чернівцях, Одесі, гетто в зоні «Трансністрія» (Бершадь, Балта, Могильов-Подільський, Тульчин, табір у Печорі та ін.) і мученицька смерть у гетто людей. Знищення єврейського населення в зоні «Трансністрія» — на теренах Миколаївської та Одеської області — Богдановка, Акмечетка, інші міста.
- 1943 — повстання в гетто і таборах смерті на території Польщі (табори Треблінка, Собібор, гетто Варшави). Повстання в гетто на теренах Волині (Тучин та інші міста).
- Червень 1943 — ліквідація гетто у Львові, загибель західноукраїнських євреїв в Янівському таборі.
- **1943–1945** — третій етап. Продовження депортацій до таборів смерті. Ліквідація гетто. Приховування злочинів.
- 1943 — знищення нацистами фактів злочину проти українського єврейства на окупованих землях України.
- Березень–серпень 1944 — депортація євреїв Закарпаття в табір смерті Аушвіц (Освєнцим, Польща) у складі депортованих євреїв Угорщини. У таборі Аушвіц під час цієї депортації загинуло від 93 до 97 тисяч закарпатських євреїв.
- 28 жовтня 1944 — визволення території України від нацистської окупації Радянською Червоною Армією.
- 8–9 травня 1945 — закінчення Другої світової війни в Європі.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945. — М.: Ковчег, 2002.
2. Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945). Сб. ст. — Иерусалим: Яд Вашем, 1990.
3. Арендт Г. Джерела тоталітаризму. — К.: Дух і Літера, 2002.
4. Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы: в 5 кн. — Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. — Киев, 2004. — 597 с.: илл.: карты.
5. Бахрах Цви. Антисемитизм в Новое время. — Иерусалим, 1991.
6. Безансон Ален. Коммунизм, нацизм, Холокост [Пер. с фр. А. К. Приходько]. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001.
7. Брухфельд С., Левин П. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе, 1933–1945. — М.: Текст, 2000.
8. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / Сост. и авт. комментариев С. Авербух. — Киев: Украинский центр изучения истории Холокоста, 2005.
9. Голокост в Україні (1941–1944). Словник-довідник. Упорядники О. Гісем, О. Мартинюк. — Київ, Український центр вивчення історії Голокосту. — К.: Сфера, 2007.
10. Голокост і сучасність. Науково-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту. — К., 2002–2004.
11. Гон М. З кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). — Рівне: Волинські обереги, 2005.
12. Гросс Я. Т. Соседи: История уничтожения еврейс. местечка / Гросс Я. Т.; Пер. с пол. В. С. Кулагиной-Ярцевой; Предисл. А. Михника. — М.: Текст: Дружба народов, 2002. —157 с.
13. Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1990.
14. Деларю Ж. История гестапо / Пер. с фр.: Ю. А. Немешаев и др. — Смоленск: Русич, 1993.

15. Джонсон П. Популярна історія євреїв. — К., 2001.
16. Довідник про табори та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. — К., 2000.
17. Евреи в Украине. Учебно-методические материалы / Сост. И.Б. Кабанчик — Днепропетровск: Центральный Украинский фонд истории Холокоста «Ткума» (серия «Украинская библиотека Холокоста), 2004.
18. Елисаветский С.Я. Полвека забвения. Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). — Киев, 1998.
19. Епплбом Енн. Історія ГУЛАГу. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006.
20. Єврейські діти України — жертви Голокосту. Каталог додаткової експозиції з історії Голокосту на Україні до виставки «Анна Франк: урок історії». — Київ, Український центр вивчення історії Голокосту, 2004.
21. Захаров В., Кулишов В. Анатомия Холокоста. Начало начал. — М.: Фонд Ковчег, 2000.
22. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление / Сост. И. Маляр. — Тель-Авив–Киев, 1993.
23. Катастрофа європейського єврейства: Навч. посіб. у 6 ч. Пер. з івриту / Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. — К.: НВП «Вирій», 2001.
24. Катастрофа та опір. Документи та матеріали з історії євреїв України періоду нацистської окупації. 1941-1944 / Упор. Й. Маляр, Ф. Винокурова. — Тель-Авів — Київ, 1994.
25. Кахане Д. Щоденник львівського гетто. — Київ.: Дух і Літера, 2003.
26. Кершоу Я. Гітлер. — К.: Мегатайп, 2000.
27. Київ у роки нацистської навали / Укладачі О. Є. Лисенко та ін. — Київ, 2004.
28. Клокова Г. История Холокоста на територии СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): Пособие для учителя. — М., 1995.
29. Кнопп Г. Холокост. Неизвестные страницы истории: Пер. с нем. А. Дмитришина. — Харьков: Книжный клуб, 2007.
30. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941-1944. — М.: АСТ, 2004.
31. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». — К.: Інститут юдаїки, 1998.
32. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М.: Междунар. отношения, 2001.

33. Круглов А.И. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.? // Голокост і сучасність (наукове видання Українського центру вивчення історії Голокосту). — 2002. — № 2–6.
34. Кузнецов А.В. Бабий Яр: Роман-документ. — Запорожье: СП «Интербук»: Запорож. фил., 1991.
35. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. — К., 1997.
36. Лихачев В. Ревизионизм Холокоста — М., 2001.
37. Мельников Д. Преступник № 1: Нацистский режим и его фюрер / 3-е изд., испр. и доп. — М.: Новости, 1991.
38. Михман Дан. Историография Катастрофы. Еврейский взляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. / Пер. с англ. — Академическая серия «Библиотека Холокоста «Ткума». Вып. 1. — Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума», 2005.
39. Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг.: очерки документированной истории. — Киев: Дух и литера, 2004.
40. Мише А. Черновой вариант. — Иерусалим, 1994.
41. Місця скорботи. Волинська область / Укл. І. Кабанчик, О. Богун. — Львів, 2005.
42. Місця скорботи. Тернопільська область / Укл. І. Кабанчик, О. Богун. — Львів, 2005.
43. Наконечний Є. «Шоа» у Львові. Спогади. — Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2004.
44. Нариси з історії та культури євреїв України. — Київ: Дух і літера, 2005.
45. Ойєрбах Р. На полях Треблінки. — Київ, Український центр вивчення історії Голокосту. — К.: Сфера, 2007.
46. Підкова І., Джеджора О. Світова історія. XIX-XX століття. Словник. — Львів, 2000.
47. Пленков О.Ю. Третий Рейх. Нацистское государство. Очерк истории и идеологии. — СПб.: Издательский дом «Нева», 2004.
48. Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост / Джон К. Рот (ред.), С. Альошкін (пер.), Майкл Беренбаум (ред.). — К.: Дух і Літера, 2001.
49. Поза межами розуміння. Філософи та богослови про Голокост / Ред.-сост. Дж.К.Рот і М. Беренбаум, вступ. ст. Л. Фінберга. — К.: Дух і Літера, 2001.
50. Поляков Л. История антисемитизма. В 2-х т. Т. 1: Эпоха веры; Т. 2: Эпоха знаний / Пер. с фр. В. Лобанова и М. Огняновой. — М.–Иерусалим: Гешарим, 1998.
51. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах / Пер. з англ. Н. Вельбовець. — К.: Дух і Літера, 2002.

52. Рейдер А. Еврейская община Закарпатья. XX век: события, судьбы, документы. — Ужгород, 2004.
53. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. — К.: Институт иудаики, 2002.
54. Словник історичних термінів і понять / А. Данильєв, Л. Калініна, В. Терещенко. — Луганськ, 2000.
55. Телушкин Й. Еврейский мир. Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии. — М.: Гешарим, 2000.
56. Тодоров Ц. Обличчям до екстреми. — Л.: Літопис, 2000.
57. Трахтенберг Дж. Дьявол и евреи: Средневековые представления о евреях и их связь с соврем. антисемитизмом. — М. — Иерусалим: Гешарим, 1998.
58. Тяглый М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941-1944). Справочник. — Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005.
59. Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про нелюдське і людяне в них. — Дрогобич: Відродження, 1998.
60. Фест И. Адольф Гитлер / В 3-х т. — Пермь: Алетейя, 1993.
61. Холокост — Сопротивление — Возрождение. Еврейский народ в годы Второй мировой войны и послевоенный период, 1939-1948 / Ред. И. Альтман, П. Агмон. — М.–Иерусалим, 2000.
62. Хонигсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины: Евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. — Львов, 1998.
63. Черная Книга: В 2 т. / Сост. В. Гроссман, И. Эренбург. — Запорожье: СП «Интербук», 1991
64. Ширер У. Взлёт и падение Третьего рейха.: Пер. с англ. / С предисл. и под ред. О. А. Ржешевского. — М.: Воениздат, 1991.
65. Элиах Я. Бог здесь больше не живет. Хасидские истории эпохи Катастрофы. — Москва: Гешарим, 2005.

Навчальний посібник

ПОДОЛЬСЬКИЙ Анатолій Юхимович

УРОКИ МИНУЛОГО

Історія Голокосту в Україні

Коректор *Л. Логвиненко*
Комп’ютерна верстка *Н. Погорєлової*
Дизайн обкладинки, підбір фотоматеріалів і мап
Вольфганг Вюрт, Ігор Подольський

Підписано до друку 22.08.07. Формат 60×84/16. Папір офс. Гарнітура Petersburg.
Друк офс. Ум. друк. арк. 5,8. Ум. фарб.-відб. 6,2. Обл.-вид. арк. 3,5.
Тираж 500 пр.

Міжнародний Благодійний Фонд «Видавництво СФЕРА».
Україна, 04107, м. Київ, пров. Делегатський, 3.
Тел.: (044) 483-06-60, факс: (044) 483-32-89, e-mail: sphera@viaduk.net.
Свідоцтво про внесення у Державний реєстр видавців
ДК № 233 від 07.11.2000 р.

Подольський А.Ю.

П44 Уроки минулого: Історія Голокосту в Укрaні / Навч. посібник. — К.: Сфера, 2007. — 100 с.

ISBN 966-8782-41-0.

Навчальний посібник «Уроки минулого» присвячений складним сторінкам історії України 20-го століття, історії Другої світової війни на українських землях, а саме долі євреїв України в добу нацистської окупації (1941–1944 роки), — історії Голокосту на теренах України, яка була одночасно частиною геноциду єврейського народу в усіх окупованих нацистами країнах Європи в період Другої світової війни (1939–1945 роки). Сподіваємося, що цей посібник викличе зацікавленість і стане у пригоді учням старших класів середніх загальноосвітніх шкіл України, у тому числі й тому, що тема історії Голокосту включена Міністерством освіти і науки України до шкільної Програми курсів з історії України та Всесвітньої історії в розділи, що присвячені історії Другої світової війни.

ББК 63.3(4УКР=ЄВР)

Для нотаток

Для нотаток